

રસદષ્ટિની તરફેણમા

લેખક
ગોસ્વામી શ્રીશ્યામ મનોહરજી

પ્રકાશક :

શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ, કંસારા બજાર, માંડવી, જિ.કચ્છ, ગુજરાત, ૩૭૦
૪૬૫.

☎ 02834-231463,224306

Email:gosharadad1@sancharnet.in

<http://www.pushtimarg.net/>

દ્વિતીય સંસ્કરણ: વિ.સં. ૨૦૧૦ પ્રતિ: ૧૦૦૦

નિ:શુલ્કવિતરાણાર્થ

સ્વાનગી ખર્ચ: પોસ્ટેજ/કુરિયરદ્વારા રૂ. ૧૦;

રજિ. પોસ્ટ રૂ. ૧૦ + ૨૦ = ૩૦

એક વ્યક્તિને માત્ર એક જ પુસ્તક આપવા - મોકલવામાં આવશે.

પ્રકાશન સહયોગી:

શ્રીસુનીલભાઈ જાગિરદાર, સુરત

મુદ્રક: સ્વસ્તિક ઓફસેટ, પિંડોરિયા ચેમ્બર્સ, ન્યુ સ્ટેશન્ રોડ, ભુજ-કચ્છ

श्रीवल्लभाचार्य ट्रस्ट, मांडवी - कच्छके कार्य

► **सेमिनार:**

आयोजित:

१. शब्दखण्डीया विद्वत्परिचर्चा, गांधीनगर-गुजरात
२. कार्यकारणभावविचार, वडोदरा-गुजरात
३. अन्यख्यातिवादीया विद्वत्संघी, पुणे
४. प्रत्यक्षप्रमाण संघी, पुणे
५. वार्तापरिचर्चा, हालोल-गुजरात
६. अधिकारपरिचर्चा, हालोल-गुजरात
७. पुष्टिभक्तिमार्गीय साधनाप्रणाली, मुम्बई
८. "कथायां वा"/गुणगान साधना, मुम्बई
९. World Philosophy Conference, Delhi (Cosponsored with Indian Philosophical Congress)
१०. International Conference on World Peace, Ahmedabad (Cosponsored with Uni. of Gujarat)
११. अन्धकारवाद विद्वत्परिचर्चा, पुणे

आयोज्य: अनुमानप्रमाण; शरणागति

► **आचार्यवंशजोंकेलिये अध्ययनसत्र**

१. तर्कामृतम् - न्यायसिद्धान्तमुक्तावली २. वेदान्तसार

► **ग्रन्थप्रकाशन:**

ग्रन्थ	प्रकाशनसहाय
१. प्रवेशिका (गुज.)	१०
२. प्रवेशिका (अंग्रेजी)	नि:शुल्क
३. प्रमेयरत्नसंग्रह (गुज.)	
४. शब्दखण्डीया विद्वत्परिचर्चा (संस्कृत-हिन्दी-अंग्रेजी)	२००
५. अन्यख्यातिवादीय विद्वत्संघी (संस्कृत-हिन्दी-अंग्रेजी)	१५०
६. तत्त्वार्थदीपनिबन्धान्तर्गत शास्त्रार्थप्रकरणम्	

(ब्रजभाषाटीका) साधारणसंस्करण/राजसंस्करण ५०/७०

७. तत्त्वार्थदीपनिबन्धान्तर्गत सर्वनिर्णयप्रकरणम्

(ब्रजभाषाटीका) साधारणसंस्करण/राजसंस्करण ८०/१००

८. वार्तापरिचर्चाअनुपलब्ध

९. पुष्टिविधानम्-१ (पाठावली, ब्रजभाषा) नि:शुल्क
१०. पुष्टिविधानम्-१ (पाठावली, गुज.) २५
११. पुष्टिविधानम्-२ (व्याकरणम्) १००
१२. पुष्टिविधानम्-३ (ब्रजभाषाविवृति) ५०
१३. अधिकारपरिचर्चा (गुज. -हिन्दी-ब्रज) १००
१४. श्रीभागवत महापुराण (गुर्जरभाषानुवाद) शीघ्रप्रकाश्य अनुपलब्ध
१५. Manual of the Devotional Path of Pushti 65
१६. सेवा और ब्रजलीला (ब्रजभाषा) नि:शुल्क
१७. श्रीगोपीनाथप्रभुचरण(गुज. -हिन्दी) २५
१८. Computer CD, www.pushtimarg.net 50
१९. साधनाप्रणाली(गुज. -हिन्दी-अंग्रेजी) ५०
२०. पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेद (गुज. -हिन्दी) नि:शुल्क
२१. रसदृष्टिनी तरफेणमां (गुज.) नि:शुल्क

► **गोशाला**

► **संस्कृत माध्यमसे अध्ययन करते छात्रोंकेलिये छात्रालय**

संचालन: श्रीवल्लभाचार्य ब्रजसंस्कृति विकास ट्रस्ट समिति, गोकुल

► **छात्रवृत्ति**

► **हस्तप्रतसंग्रह - संरक्षण; पुस्तकालय**

► **यावत्प्राप्य साम्प्रदायिक श्लोकोंकी पादानुक्रमणिका**

► **पुष्टिमार्गीय वेबसाट : <http://www.pushtimarg.net>**

► **Digitization of the manuscripts**

► **Catalogus Catalogorum of the manuscripts of the Sudhadvaitaustibhakti Sampradaya.**

► Encyclopedic CD ROM comprising of entire original Sanskrit writings of Acharyas along with Vraj, Hindi, Gujarati & English literature written on the base of such writings.

૧. ભૂમિકા : બ્રહ્મરસનો અનુભવ

સ્થૂળમાં રહેલા સૂક્ષ્મને જાણવામાટે માનવીની બુદ્ધિમાં ચાલતી મથામણ એટલે દર્શન - તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy).

સૂક્ષ્મને જાણી લઈને બુદ્ધિને ગમતા બીબામાં સ્થૂળને ઢાળવાની મથામણ એટલે વિજ્ઞાન (Science).

સ્થૂળની ભીતર રહેલા સૂક્ષ્મને જાણવામાટેની માનવીના હૃદયની મહેલામણ એટલે ધર્મ (Religion).

સૂક્ષ્મને માણીને હૃદયને ગમતા બીબામાં સ્થૂળને ઢાળવાની મહેલામણ એટલે કલા (Art).

દર્શન સૂક્ષ્મને જાણનાર દર્શક પેદા કરવા માગે છે. ધર્મ સૂક્ષ્મને માણનાર દર્શક પેદા કરવા માગે છે. વિજ્ઞાન બુદ્ધિને ગમતા બીબામાં સ્થૂળને ઢાળનાર સર્જક પેદા કરવા માગે છે. કાવ્ય આદિ કલા હૃદયને ગમતા બીબામાં સ્થૂળને ઢાળનાર સર્જક પેદા કરવા માગે છે.

સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ, જાણવું અને માણવું, મથામણ અને મહેલામણ ના આવા વિરોધાભાસોની બાબતમાં 'બૃહદારણ્યકોપનિષદ્'માં એક મહાન વિચાર પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. ઉપનિષદ કહે છે: “દ્વે વાવ બ્રહ્મણો રૂપે મૂર્ત્યૈવામૂર્ત્ય મર્ત્ય ચામૃતં સ્થિતં ચ યચ્ચ સચ્ચ ત્યચ્ચ” અર્થાત્ બ્રહ્મ (પરમાત્મા) નાં બે રૂપો છે: મૂર્ત - અમૂર્ત; મર્ત્ય - અમૃત; સ્થાયી - સંચારી અને પ્રત્યક્ષ - પરોક્ષ.

સૂક્ષ્મ - સ્થૂળ, મૂર્ત - અમૂર્ત, જડ - ચેતન, નશ્વર - અનશ્વર, સુખ - દુઃખ, દ્વૈત - અદ્વૈત વગેરે વિરોધાભાસોની વાતો સાંભળતાં જ્યારે મહાન તત્ત્વચિન્તકો પણ ચક્રાઈ જાય છે, તેમને આવા બધા વિરોધાભાસો મિથ્યા - માયિક - ભયંકર

લાગતા હોય છે, ત્યારે ઉપનિષદ્ કેટલી સહજતાથી આવા પરસ્પર વિરોધી જણાતાં બન્ને રૂપોને એક જ બ્રહ્મના બે રૂપો તરીકે બિરદાવે છે “દ્વે વાવ બ્રહ્મણો રૂપે” !

ઉપનિષદ્ પોતે એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરે છે : મૂર્ત - અમૂર્ત જેવાં વિવિધ વિરોધાભાસી રૂપો જો બ્રહ્મનાં કેવળ બે રૂપો જ હોય, તો બ્રહ્મ પોતે શું છે ?

પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા ઉપનિષદ્ માનવીના હૃદય કે બુદ્ધિ, બેમાંથી કોઈને પણ કુગાવવા કે કુગાવવા માગતું નથી. તેથી જ સાહજિકતાથી તે જવાબ આપે છે : “અથાત આદેશો નેતિ નેતિ નદ્યેતસ્માદિતિ નેત્યન્યત્ પરમ્ અસ્તિ !” કેવળ મૂર્તને બ્રહ્મ માની લેવાનું ઉપનિષદ્ને ગમતું નથી, તેમ કેવળ અમૂર્તને પણ બ્રહ્મ માની લેવાનું તેને ગમતું નથી, તેથી તે “નેતિ નેતિ” કહે છે. તે જ પ્રમાણે કેવળ મર્ત્યને અથવા કેવળ અમૃતને પણ બ્રહ્મ માની લેવું જોઈએ નહિ. કેવળ સત્ (વ્યક્ત - પ્રત્યક્ષ) ને અથવા કેવળ ત્યત્ (અવ્યક્ત - પરોક્ષ) ને પણ કદી સત્ય ન માની લેવાય.

ત્યારે આપણને પ્રશ્ન થશે : સત્ય કોને કહેવાય ? ઉપનિષદ્ તેનું સમાધાન આપે છે : “અથ નામધેયં સત્યસ્ય સત્યમ્ ઈતિ”. જ્યારે સત્ (વ્યક્ત) અને ત્યત્ (અવ્યક્ત) બન્ને મળે, ત્યારે જ “સ + ત્ય = સત્ય” બને છે. સત્થી ત્યત્ને અથવા ત્યત્થી સત્ને છૂટાં કરવા જતાં ક્યારે પણ સત્ય જડવાનું નથી.

આ જ પ્રમાણે મૂર્ત - અમૂર્ત, મર્ત્ય - અમૃત, અને સ્થાયી - સંચારીને પણ જો આપણે એક બીજાથી છૂટા પાડીને જોવા વિચારીશું, તો ઉપનિષદ્ આપણને આદેશ આપે છે : “નેતિ ! નેતિ !”.

આવા વિવિધ વિરોધાભાસોની સમગ્રતા એ જ બ્રહ્મ છે. સમગ્ર તત્ત્વ સત્ય છે. તેનાં જુદાં - જુદાં પાસાઓ અર્ધસત્ય છે, અસત્ય નથી.

અમૂર્તને મૂર્તમાં, અમૃતને મર્ત્યમાં, ગતિને સ્થિતિમાં અથવા અવ્યક્તને વ્યક્તમાં જાણવાની બૌદ્ધિક મથામણદ્વારા, જે સમગ્રતા કે જે સત્યની શોધ દર્શન અને

વિજ્ઞાન કરવા માગે છે, તે જ સમગ્રતાને કે સત્યને ધર્મ અને કાવ્ય આદિ કલા પણ શોધે છે. સત્યને શોધવાની કે સમગ્રતાને મેળવવાની દિશા ધર્મ અને કાવ્યાદિ કલાની નોખી છે. ધર્મ અને કાવ્યાદિ કલા મૂર્તને અમૂર્તમાં, મર્ત્યને અમૃતમાં, સ્થિતિને ગતિમાં અને વ્યક્તને અવ્યક્તમાં હૃદયની મહેલામણદ્વારા માણીને સમગ્રતા પ્રાપ્ત કરવા માગે છે, સત્યને શોધવા માગે છે.

દાર્શનિક કે ધાર્મિક, વૈજ્ઞાનિક હોય કે કલાકાર જે સમગ્રતાને અનુભવી શકતો નથી તેને સત્ય જડતું નથી. જેને સત્ય જડતું નથી તે બ્રહ્મને પિછાણી શકતો નથી. જે બ્રહ્મને પિછાણી શકતો નથી તેવા દાર્શનિકના દર્શનમાં, ધાર્મિકના ધર્માચરણમાં, વૈજ્ઞાનિકના વિજ્ઞાનમાં કે સાહિત્યકારના સાહિત્યમાં રસ પ્રકટ થતો નથી. કારણ, રસ સ્વયં બ્રહ્મ છે “રસો વૈ સઃ” જેણે રસ અનુભવ્યો નથી તે આનન્દી બની શકતો નથી. “રસં હ્યેવાયં લબ્ધ્વાનન્દી ભવતિ”.

અહીં આપણને પ્રશ્ન થશે : આ રસ કેવી રીતે પ્રકટ થાય ? રસનિષ્પત્તિના ઉપાય કે પ્રકાર કયા ? રસાનિભૂતિનો અધિકારી કોણ ?

આપણા ભારતવર્ષમાં ૧. વેદોની સંહિતા, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક ગ્રંથોમાં તેમજ સ્મૃતિ, ધર્મસૂત્ર, પુરાણ, તન્ત્ર, આગમ આદિ ગ્રંથોમાં મળતા ધર્મનિરૂપણમાં; ૨. ઉપનિષદ્, બ્રહ્મસૂત્ર, ગીતા, ભાગવત્ વગેરેમાં મળતા તત્ત્વચિન્તનમાં; ૩. આયુર્વેદ, જ્યોતિષ, ભાષાવિજ્ઞાન, યોગશાસ્ત્ર વગેરે વિજ્ઞાનની વિકસિત શાખાઓમાં; તેમજ ૪. રામાયણથી શરૂ કરીને મધ્યકાલીન પ્રત્યેક પ્રાન્તીય ભાષાઓના સાહિત્યમાં વ્યક્ત થતી આપણી રસદષ્ટિમાં જવલ્લે જ ઝામર પડતાં દેખાશે !

પરન્તુ આધુનિક યુગમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના ઉચ્છ્વસનનો અકારવાયુ (કાર્બન ડાયોક્સાઈડ) આપણા ધાર્મિક, દાર્શનિક, વૈજ્ઞાનિક અને સાહિત્યિક વાતાવરણમાં વધી રહ્યો છે. તથા તેનું પ્રદૂષણ (Polupion) પણ વધી ગયું છે, પરિણામે આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રાણ સમી રસદષ્ટિમાં પ્રાણવાયુનું પ્રમાણ ઘટવા માંડ્યું છે. ધાર્મિક, દાર્શનિક, વૈજ્ઞાનિક અને સાહિત્યિક ક્ષેત્રોમાં એ

વાતાવરણને જો પાછું શુદ્ધ અને સ્વચ્છ બનાવવું હોય તો તે રસદષ્ટિને ફરીથી સરખી રીતે જાણી લેવી ખૂબ જ જરૂરી છે.

૨. ધર્મમાં આપણી રસદષ્ટિ :

કોઈ પણ વસ્તુનું સરખી રીતે જ્ઞાન મેળવવું હોય તો તેની પરિભાષા અને તેનાં પ્રમાણ નું જ્ઞાન હોવું આવશ્યક છે.

આપણે ત્યાં ધર્મની સરસ પરિભાષા આપવામાં આવી : “યતઃ અભ્યુદય-નિઃશ્રેયસ-સિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ” અર્થાત્ જેનાથી અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ બન્ને સિદ્ધ થતાં હોય તેને ‘ધર્મ’ કહેવાય.

અભ્યુદય આધિદૈવિક હોય છે જ્યારે નિઃશ્રેયસ આધ્યાત્મિક હોય છે. જીવનને ખીલવવાની કલાથી અભ્યુદય સિદ્ધ થાય છે. આત્માને ખીલવવાની કલાથી નિઃશ્રેયસ સિદ્ધ થાય છે. જીવનમાં દિવ્યતા પ્રકટે ત્યારે અભ્યુદયસિદ્ધિ મળી એમ કહેવાય.

તેથી જ મૃત્યુના અધિદેવ યમરાજને આપણે ત્યાં, પ્રાણ કે જીવન ના અધિદેવ સૂર્યના પુત્ર રૂપે માન્ય કરવામાં આવે છે. આપણી ભીતર રહેલી કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર ની મનોવૃત્તિ ઉપર મૃત્યુ પર્યન્ત જેને ધર્મવૃત્તિથી કાબૂ મેળવવામાં સફળતા સાંપડતી નથી તેને મૃત્યુ સમયે તેના અધિદેવના દર્શન ‘યમરાજ’ના રૂપમાં થાય છે. કામ-ક્રોધાદિમૂલક અપૂર્ણ કામનાઓ જ્યારે જીવનને લંબાવવા તલપાપડ થતી હોય ત્યારે તેમનું નિયમન યમરાજ કરી દે છે. પરન્તુ જેણે ધર્મમય જીવન વ્યતીત કર્યું હશે તેને મૃત્યુના અધિદેવ ‘યમરાજ’ નહિ પણ ‘ધર્મરાજ’ જ લાગશે. તેથી યમરાજને ‘ધર્મરાજ’ પણ કહેવામાં આવ્યા છે.

જેનાથી જીવનમાં અભ્યુદય સાધી શકાય, પણ તે અભ્યુદયની સિદ્ધિના મૂલ્ય રૂપે જો આત્મા હણાતો હોય તો તે ધર્મ નથી. તેમજ આત્માના નિઃશ્રેયસમાટે જેમાં અભ્યુદયની સદન્તર ઉપેક્ષા જ કરવી પડતી હોય તો તેને પણ ‘ધર્મ’ ન કહેવાય.

જીવનને જીવવાની અને અન્તે મરવાની પણ જે કલા આપણને આપણા વેદાદિ શાસ્ત્રોએ શીખવી છે તે શાસ્ત્રો ધર્મના સાચા સ્વરૂપને સમજવા માટેનું સાધન કે પ્રમાણ છે. “વેદપ્રણિહિતો ધર્મો હ્યધર્મઃ તદ્વિપર્યયઃ” આ બાબતમાં કેટલી સુન્દર વ્યવસ્થા આપવામાં આવી ! જો ધર્મનું સ્વરૂપ સમજવું હોય તો તે શ્રુતિઓથી સમજવું કે તેના અર્થોનું ઋષિઓએ સ્મરણ કર્યું તે સ્મૃતિઓથી સમજવું જોઈએ.

ધર્મના સ્વરૂપને સરખી રીતે સમજ્યા પછી, તેને જીવનમાં ઉતારવાની સિક્કત, પ્રાચીન કે વર્તમાન મહાપુરુષો કે જેમણે પોતાના જીવનના ઘડતરમાં શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અને શીલ બન્ને જાળવ્યાં છે તેમના આચરણમાંથી અને પોતાના અન્તરાત્માની પ્રેરણા થકી કેળવવી જોઈએ. “વેદોખિલો ધર્મમૂલં સ્મૃતિશીલે ચ તદ્વિદામ્, આચારશ્યૈવ સાધૂનામ્ આત્મનઃ તુષ્ટિરેવ ચ”.

આપણે કદી પણ મનુષ્યજીવનને એકાકી દષ્ટિકોણથી જોયું ન હતું. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારેયને ‘પુરુષાર્થ’ તરીકે બિરદાવવાની આપણી રીતિથી આ લકીકત સમજી શકાય છે. ઋષિઓએ વનમાં રહીને જ, ધર્મશાસ્ત્ર અને મોક્ષશાસ્ત્રની જેમ, અર્થશાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્ર નું પણ ચિન્તન અને નિરૂપણ કર્યું છે ! ઋષિઓએ “દ્રે વાવ બ્રહ્મણો રૂપે”નો સિદ્ધાન્ત જાણ્યો હતો, માણ્યો હતો અને તેઓએ તે સિદ્ધાન્તને જીવ્યો પણ હતો. ઋષિઓમાટે ધર્મ કેવળ કોરી પૂજાપ્રણાલી ન હતો. તેથી ગીતામાં “ધર્માડવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોડસ્મિ” એમ કહેતાં ભગવાન્ અચકાતા નથી.

આજે ‘કર્મકાર્ણ’ કે ‘પૂજાપ્રણાલી’ જેવા અમુક ધાર્મિક શબ્દોને આપણે નિન્દાવાચક શબ્દોના રૂપમાં વાપરતા થયા છીએ તેથી આપણા ધાર્મિક ‘કર્મકાર્ણ’ કે ‘પૂજાપ્રણાલી’ માં રહેલી આપણી અસલ રસદષ્ટિને સમજવા આપણે સમર્થ નથી. તેથી હવે આપણે પણ એમ કહેતા થઈ ગયા છીએ કે પર્વત, નદી, વૃક્ષ, પશુ, પક્ષી, પથ્થર કે ધાતુની મૂર્તિ માં દેવબુદ્ધિ રાખીને પૂજાનું કર્મકાર્ણ કરવું તે આપણી અવિકસિત, અસભ્ય જંગલી અવસ્થામાં ઉદ્ભવેલી અન્ધશ્રદ્ધાને આભારી છે !!!

માલિકની નિગાહમાં પોતાની જાતને યોગ્ય ઠરાવવા, જેમ ગુલામો પોતાની જાતને ઘસી નાખતા, તેમ આપણે પણ આપણા ધર્મમાં રહેલી આપણી પવિત્ર શ્રદ્ધાને અન્ધશ્રદ્ધા માનીને આપણી સાંસ્કૃતિક અસ્મિતાને ઘસી નાખી છે. કેમકે યુરોપના ગોરા સાહેબો આપણને યેગાન ની ગાળ ભાંડતા હતા!!

સૂક્ષ્મને સ્થૂળમાં માણવાની, અમૂર્તને મૂર્તમાં માણવાની, અમૃતને મર્ત્યમાં માણવાની, પરોક્ષને પ્રત્યક્ષમાં માણવાની આપણી સુંદર સુઘડ અને અદ્વૈત શ્રદ્ધા, તેથી જ આજે ઘરડી થઈ રહી છે.

જગતનાં સર્જન, પાલન અને સંહાર માટે એક જ પરમાત્માનાં ત્રણ રૂપો આપણને માન્ય હતા. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર ની ત્રણ મૂર્તિઓના દ્વૈતમાં એક અમૂર્ત અદ્વૈત પણ આપણને માન્ય હતું જ. શૈવ અને વૈષ્ણવ સમ્પ્રદાયોમાં કોઈક વખતે કલહ પણ થયો હશે. પણ બન્નેમાંથી એક પણ સમ્પ્રદાયે પોતાના ઈષ્ટદેવના રૂપથી ભિન્ન બીજા દેવોના રૂપને કદી શેતાન કે માયા ના રૂપો નહોતાં ગણ્યાં. શૈવોમાટે વિષ્ણુ જેમ પરમાત્માનું અવર (બીજું) રૂપ હતું, તેમ વૈષ્ણવોમાટે શિવ પણ પરમાત્માનું જ એક અવર રૂપ હતું. બેમાં મુખ્ય કોણ તે બાબતમાં કદાચ ભક્તિના અતિરેકથી વિવાદ થયો હશે. પણ શૈવોએ કે વૈષ્ણવોએ શિવની કે વિષ્ણુની મૂર્તિઓને કદી પથ્થરની ગણીને ખણિડત કરી નથી. કદાચ દર્શન કરવા મન્દિરે ન પણ જતા હોઈએ, છતાં બીજા સમ્પ્રદાયોનાં મન્દિરો તોડવાની વાત આપણા સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસમાં જડતી નથી! દ્વૈતમાં અદ્વૈતને, સામ્પ્રદાયિક ભેદોમાં પરમાત્માના અભેદને માણવાથી જ આ સમ્ભવ્યું હતું! આ હતી આપણી ધર્મમાં રસદષ્ટિ.

પૃથ્વી પરના પર્વત, નદી કે વૃક્ષ વગેરેને પૂજવામાં પણ આપણી આ જ રસદષ્ટિ ઝળકતી હતી. પરમાત્માના પાલકરૂપ વિષ્ણુની પત્ની તરીકે આપણે પૃથ્વીને આદર આપતા હતા. “વિષ્ણુપત્ની! નમસ્તુભ્યં પર્વતસ્તનમણિડતે”. આ પૃથ્વી પર જન્મવું કે જીવવું તે મમતામયી માતાના ખોળામાં રમવા કે આરામ કરવા જેવી સહજ, સુખદ વાત હતી. “માતા ભૂમિ: પુત્રોહં પૃથિવ્યા:”. ગોરા સાહેબોની ધાર્મિક માન્યતા મુજબ સ્વર્ગથી અધ:પતનના ધરાતલ રૂપે કદી પણ આપણે આ ભૂતલને ધિક્કાર્યું નહોતું.

પૃથ્વી પરના પર્વતો આપણને પૃથ્વીનાં સ્તન જેવા લાગતા હતા. “મધ્યે શ્યામ: સ્તનઈવ ભુવ: શેષ વિસ્તારપાણુડુ:” (મેઘદૂત) તે પર્વતોમાંથી પ્રકટ થતી નદીઓની જલધારા આપણામાટે અમીરસ વહાવનારી સ્તન્યધારા જેવી હતી. “નમોસ્તુ યમુને સદા તવ ચરિત્રમ્ અત્યદ્ભુતમ્, ન જાતુ યમયાતના ભવતિ તે પય: પાનત:” (યમુનાષ્ટક). વૃક્ષ - વેલીઓની વનરાજીઓ, પોતાના બાળકને સ્તનપાન કરાવતાં પુલકિત થતી માતાની રોમાવલીઓ સમી હતી. કોઈક હૃદયહીન નરપશુ જ આને ‘અન્ધશ્રદ્ધા’ કહી શકે. કારણકે આ તો આપણો આપણી માતામાટેનો નિશ્ચલ સહજ સ્નેહ જ હતો.

ભૂતલપર આપણો ભવ કોઈક શેતાનના ભરમાવવાથી નથી થયો પણ ભગવાન્ વિષ્ણુ અને ભગવતી પૃથ્વીની પરસ્પરની પ્રણયક્રીડાની તે એક મધુર પરિણતિ છે. તેથી જ ભૂમિના અઙ્ગ - પ્રત્યઙ્ગોમાં આપણને પૂજ્યભાવ અને સાચું કહીએ તો તેથીય વધુ માતૃભાવાત્મક સ્નેહ જ હતો.

એ તો આપણા ગોરા સાહેબોની ધારણા હતી કે આરમ્ભમાં આપણે આપણા પવિત્ર પિતાની સાથે સ્વર્ગના પવિત્ર ઉદ્યાનમાં રહેતાં હતા. પછી શેતાને આપણને ભરમાવીને પરમ પિતા પરમેશ્વરની સાથે રહેવામાટે આપણને અયોગ્ય, અપવિત્ર, પાપી બનાવી દીધા. તેથી આપણને ધરાતલ ઉપર ધકેલવામાં આવ્યા. આવી ધારણાના પરિણામે ધરિત્રીના અઙ્ગ - પ્રત્યઙ્ગો સમા પર્વત, નદી, વૃક્ષો વગેરેની પૂજા તેમને જંગલિયત લાગે તે સાવ સ્વાભાવિક છે. પણ આપણા ગળે તેમની આ વાત શા માટે ઊતરી ગઈ તે સમજાતું નથી!

પૃથ્વીના ગર્ભમાં સ્થિત ધાતુઓ કે શિલાઓમાં પરમાત્માનું વીર્ય કે સામર્થ્ય રહેલું છે. તેથી જે શિલામયી કે ધાતુમયી મૂર્તિમાં પોતાના ઈષ્ટદેવનો આકાર ઉભારેલો હોય તેમાં સચ્ચિદાનન્દ પરમાત્માના અસ્તિત્વ, ચૈતન્ય, આનન્દ અને અદ્વૈત આપણને માન્ય હતાં. એટલે કૃપાળુતા, ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય જેવા બીજા દિવ્ય ભગવદ્ગુણોને પણ આપણે માણી શકતા હતા. જો પરમાત્મા પોતે વ્યાપક હોય અને તેમનાં જ્ઞાન, બળ, ઐશ્વર્ય, આનન્દ અને અદ્વૈત પણ વ્યાપક હોય તો તે શું મૂર્તિને બાદ કરીને બાકીના બ્રહ્માણ્ડમાં વ્યાપક થતાં હશે?

ગોરા સાહેબોએ આપણને ગાળો ભાંડી: “Idol worshippers, Black Indians!!” (મૂર્તિપૂજક, કાળા હિન્દુસ્તાનીઓ). આપણે આપણો કાળો રક્ત તો ભૂંસી શક્યા નહિ, પણ આપણા આદર્શો (Ideals) અને (Idols) મૂર્તિઓ માં રહેલી આપણી શ્રદ્ધાને આપણે ભૂંસી નાખી છે ?

પરન્તુ વાસ્તવિક એ છે કે આ પૃથ્વીપર કેવળ આપણે જ ઉદ્ભવ્યા નથી. આપણે ત્યાં તો મત્સ્ય, કચ્છપ, વારાહ વગેરે અનેક પ્રાણીઓના રૂપમાં પણ પરમાત્મા આ ભૂતલપર પ્રાદુર્ભૂત થતા હોય છે. અનેક રૂપોમાં પરમાત્માના અવતારની આ વાત આપણે માટે પાકી ગેરન્ટી રૂપ છે કે આ ભૂતલપર કેવળ મનુષ્યાકાર દેહધારીમાં જ નહિ, પરન્તુ દરેક જાતના દેહધારીમાં તે દિવ્યતા ભરેલી છે. છતાંય Atom માંથી Energy મેળવવાના વિજ્ઞાનમાં આપણે એટલા મશગૂલ બની ગયા છીએ કે આજે કણ-કણમાં કૃષ્ણ હોવાની વાત આપણને અન્ધશ્રદ્ધા લાગે છે ! આ છે ઉધાર લીધેલી બુદ્ધિનો વૈભવ ! !

પરમાત્માના જ્ઞાન, બળ, ઐશ્વર્ય, આનન્દ, અનુગ્રહ અને અદ્વૈત ની દિવ્યતા સૂક્ષ્મરૂપે દરેક સ્થૂળમાં વિદ્યમાન છે આ વાત આપણા શાસ્ત્રોના સમીચીન અધ્યયનથી જાણી શકાય છે; પરમાત્માનું માહાત્મ્યજ્ઞાન કેળવતાં આ વાત સમજી શકાય છે અને જીવાત્મા તથા પરમાત્મા ની વચ્ચે વિદ્યમાન સહજ સ્નેહને જો અસહજ અને ઉધાર લીધેલી ધારણાઓથી ઢાંકી ન દઈએ તો મૂર્તિના સ્થૂળ રૂપમાં સૂક્ષ્મરૂપે વિદ્યમાન એવી આ દિવ્યતાને જાણી પણ શકાય છે.

પરમાત્મા પરોક્ષ રૂપ ધારણ કરીને લજ્જાળુ નવોઢા નાયિકાની જેમ પોતાના પ્રેમી જીવાત્માથી સન્તાઈ ગયો છે ! આ સન્તાઈ જવામાં જાણે એનામાં રહેલો ગૂઢસ્ત્રીભાવ બહાર છલકાઈ આવતો હોય તેમ જણાતાં મહાપ્રભુ શ્રીવલ્લભાચાર્ય ‘રાસપન્ચાધ્યાયી’માં ગોપિકાઓની વચ્ચેથી સંતાઈ જનાર કૃષ્ણને ‘સ્ત્રીગૂઢભાવાત્મા’ કહે છે. તે સંતાયેલા કૃષ્ણને શોધનારી ગોપિકાઓને ‘ગૂઢપુંભાવવતી’ કહે છે.

જગતના સ્થૂળ રૂપોમાં પરમાત્માની સાક્ષાત્ અનુભૂતિ ન થવી કે પરમાત્માનું

પરોક્ષ હોવું તે નખરાળી લજ્જલી નવોઢાના જેવો પરમાત્માનો ગૂઢ સ્ત્રીભાવ છે ! પણ જ્યારે આજે આપણને સ્થૂળના ખાણડનની જ ધૂન લાગી છે ત્યારે સ્થૂળ નામ-રૂપોમાં સન્તાયેલા પરમાત્માની સાથે સન્તાકૂકડી રમવાની મસ્તી ક્યાંથી મળશે ?

આપણો ધર્મ આપણને આપણી મમતામયી માતા ધરતીને ધિક્કારીને વિદાતાનું ધ્યાન ધરવાની પ્રેરણા આપતો નથી. જો આ ધરાતલ ઉપર ભગવાન અવતરતા હોય તો ભક્તને મુક્તિ નથી મેળવવી. ભગવાનની ભૂતલપર પ્રકટ થનારી લીલાનાં દર્શનની લાલચમાં ભક્ત પોતાના ભવોભવ ભૂતલ ઉપર જ વિતાવી નાખવા તૈયાર છે.

પાઓ પ્રેમરસ પ્રાણજીવન રે, દીન થઈ જાયું રે
મુક્તિમારગીને આપજો જ્ઞાન રે, હું તો નવ રાયું રે
રીઝે રાબડી થકી ગરીબ લોક રે, ભોગીને ન ભાવે રે
અમો રાજના ખાસા ખવાસ રે, મુક્તિ મન ન આવે રે
નિત્ય નિરખીને નટવર રૂપ રે, હોંશ હૈયામાંથી રે
મન માન્યું મળે સહુ એહ રે, તે એકતામાં ક્યાંથી રે

(ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈ)

આપણી તપશ્ચર્યાનું ફળ તે પરમાત્મા. પરન્તુ આ ફળ આપણે આ ભૂમિપર જ મેળવવું છે. આપણા ભક્તિરસના સ્થાયીભાવનો આલમ્બનવિભાવ તે ભગવાન પ્રજાધિપ જ ! તેમને ભજવા છે, આ ભૂતલ ઉપર જ. “ભગવાનેવ હિ ફલં સ યથાવિભવેદ્ ભુવિ”. તેથી ભૂતલઉપર ભક્તિના અનેરા વ્હાવાને લેવાની લાલચમાં ભક્ત કહી દે છે: “વ્રજ વ્હાવું રે વૈકુણ્ઠ નહિ જાવું ! ત્યાં નન્દનો ડુંવર ક્યાંથી લાવું ?” (ભક્તકવિ શ્રીદયારામભાઈ).

ભૂતલ પરથી ભાગીને સ્વર્ગે કે વૈકુણ્ઠ જવાનું પણ આપણને ગમતું નથી; કેમકે ભૂતલ ઉપર ભગવાનને ભજવા તે જીવનની સાચી સાર્થકતા છે: “વ્યશેમ દેવહિતં યદાયુ:”.

પરમાત્માને પરમપિતા માનવાની જેમ પૃથ્વીને પરમમાતા માનવાની આપણી ધાર્મિક દષ્ટિને લીધે, જેમ આજે માં - બાપ છૂટાછેડા લે તો, સગીર બાળકો માતાની પાસે રહે અને પુખ્ત વયના બાળકો મન ફાવે તેમ કરી શકે છે, તે મુજબ શ્રીદયારામભાઈને સગીર - દીન થઈને રહેવું વધારે રુચે છે, પુખ્ત વયના જ્ઞાની થવું નહિ. તેથી તેઓ કહે છે: “મુક્તિ મન ન આવે રે”. આ તો છૂટાછેડા લેવાની આધુનિક ફેશનની ભાષામાં જરાક કહેવાઈ ગયું! વિવાલ પછી છૂટાછેડાની કથા તે પણ આધુનિક દામ્પત્યની કરુણ ગાથા છે. ભગવાન વિષ્ણુ અને ભગવતી પૃથ્વી ના મધુર દામ્પત્યના સનાતન સમ્બન્ધમાં તો આવો અવ્યક્ત ભાવ પણ રસાભાસ જ પેદા કરતો હોય છે.

જે બુદ્ધિમાનો પોતાની બુદ્ધિને વાપર્યા વિના આપણા ધર્મની નિન્દા “ભૂતલથી બંધાયેલ ધર્મ” (Earth-bourne religion) કહીને કરતા હતા તેમના પગ નીચેની જમીન આજે ખસવા માંડી છે. તેથી તેમને (Inter religious dilougues) ની આવશ્યક જણાઈ રહી છે! એટલે હવે આપણામાટે એ સમય પાકી ચૂક્યો છે કે ધર્મમાં રહેલી આપણી રસદષ્ટિને મુખરિત થવા દઈએ. તેથી આપણા ધર્મમાં રહેલી ઊંડી દાર્શનિક ચેતનાને નિર્ભયતાથી બહાર આવવાનો અવસર મળશે.

૩. દર્શનમાં આપણી રસદષ્ટિ

દાર્શનિક ચિન્તનના નામે હવે આપણને જે કંઈ ચિન્તન રુચવા માંડ્યું છે તે એ કે વિવિધ ધર્મ, દેવ, દર્શન અને સમ્પ્રદાયો ના ભેદ મિથ્યા છે. પરમાત્માના વિવિધ દેવરૂપોના ભેદ, ગુણભેદ, લીલાભેદ કે સાધનાપ્રણાલીના ભેદોને આજે સત્ય કહેવા જઈએ તો આપણી ગણના વાડાવાદીઓમાં કરવામાં આવે છે. આપણે અતિ-અદ્વૈતવાદની આવી ભયંકર ગ્રન્થીથી પિડાઈ રહ્યા છીએ! આજથી સો વર્ષ અગાઉ યુરોપમાં અદ્વૈતવાદનું મોટું વાવાઝોડું ફૂંકાઈ રહ્યું હતું! જે કે તે વાવાઝોડું હવે ત્યાં આથમી ગયું છે. પણ આપણે તેને આપણા દેશની વિશ્વને દેન માની બેઠા છીએ!

દ્વૈત અને અદ્વૈત બન્નેને પારમાર્થિક માનવાની આપણા ઉપનિષદોની પ્રાચીન દષ્ટિથી હવે આપણું તત્ત્વજ્ઞાન વગ્નિત થતું જાય છે. આપણને અર્ધસત્ય સમું કેવલ અદ્વૈત આજે વધારે રુચવા માંડ્યું છે, કેમકે બધાં જ દ્વૈતોને મિથ્યા માની લેવાથી - બધી જ મૂર્તિઓથી, બધાં જ સામ્પ્રદાયિક બન્ધનોથી અર્થાત્ વિધિ - નિષેધોથી, બધી જ સાધનાપ્રણાલીઓથી અથવા તો સ્વધર્મમાં ઐકાન્તિક નિષ્ઠાથી -ભાગી છૂટવાની એક વૈચારિક છટકભારી મળી રહે છે.

એટલે સમ્પ્રદાય ભેદ, સાધનાપ્રણાલીના ભેદ, તે-તે દેવતાઓના રૂપભેદ, ગુણભેદ, લીલાભેદ ના નામે થતા ઝઘડાઓનું બહાનું કાઢીને ભેદની નિન્દા કરવાની એક ફેશન આપણે શરૂ કરી દીધી છે. જ્યારે હકીકત એ છે કે આવા તમામ ભેદોમાંથી નિષ્ઠા તોડીને આર્થિક, સામાજિક, રાજનૈતિક, પ્રાન્તીય, રાષ્ટ્રીય અને ઉપમહાદ્વીપીય ક્લુલ્લક મુદાઓ વિષેના ઝઘડાઓ આજે આપણે વધાર્યા છે, ઘટાડયા નથી! તેવા ઝઘડાઓમાં પક્ષ - પ્રતિપક્ષના પક્ષપાત થકી એકબીજાને તબાહ કરી નાખવાની કુર હિંસા ઘટી નથી, વધી છે. હકીકતમાં ઝઘડા ધર્મ - સમ્પ્રદાયોને લીધે નહોતા પણ કાળા માથાના માનવીની ઝઘડાળુ મનોવૃત્તિને લીધે થતા હતા. તે મનોવૃત્તિને સુધારવામાં અતિ - અદ્વૈતવાદની દષ્ટિ તદ્દન નિષ્ફળ નીવડી છે. છતાંયે દ્વૈતના મિથ્યા હોવાના પ્રચુર પ્રચારને લીધે પોત - પોતાના વિભિન્ન ધર્મ - સમ્પ્રદાય, આચાર્યગ્રન્થો અને ઈષ્ટદેવની સાધનાપ્રણાલીમાંથી અર્ધદગ્ધ શ્રોતાઓની શ્રદ્ધા કે નિષ્ઠા ને તોડી નાખવામાં સારી એવી સફળતા અતિઅદ્વૈતવાદે મેળવી છે!

એટલે બધા જ ધર્મોના ચાલાક વક્તાઓ પોત - પોતાના ધર્મ અને ગ્રન્થો ને વિશ્વધર્મ અને વિશ્વગ્રન્થ સાબિત કરવાની નિત્ય-નવી દલીલ શોધી કાઢતા થઈ ગયા છે. પહેલા આ જ ધર્મો પોતાને સત્ય અને બીજાને અસત્ય ઠરાવવાની સ્પર્ધામાં આત્મગૌરવ સમજતા હતા. હવે તેઓ, સાચી કે ખોટી કોઈ પણ રીતે, વધુમાં વધુ શ્રોતાઓ ઉપર પોતાનો ધર્મ વિશ્વધર્મ છે તેવી છાપ પાડવાની સ્પર્ધામાં ઊતરી ગયા છે. આજે બીજા સમ્પ્રદાયના ગ્રન્થો ઉપર પ્રવચનો કરવાની, ગ્રન્થના મૂળ લેખક જેની કલ્પના પણ ન કરી હોય તેવી તેની સમજૂતી રજૂ કરવાની ફેશન વધી છે. આજે સ્વવિચારની દષ્ટિ વૈશ્વિક (Universal) હોવાની છાપ ઉભી કરીને પરમતના માન્ય ગ્રન્થ, દેવરૂપ, સાધનાપ્રણાલીમાંની તેના અનુયાયીઓની નિષ્ઠાના ખણ્ણનું કુર તાણવ અતિ અદ્વૈતવાદના નામે ચલાવવામાં આવી રહ્યું છે. આ કુર

તાણડવના કાર્યક્રમમાં જે માણસ, દર્શક કે શ્રોતા તરીકે સામેલ ન થાય તેને સઙ્કીર્ણ વાડાવાદી વૃત્તિના માણસ માનવાની વૈચારિક સઙ્કીર્ણતાને ઉત્તેજન આપવામાં આવી રહ્યું છે. વૈચારિક સઙ્કીર્ણતાને ઓછી કરવામાં આવી અતિ અદ્વૈતવાદવાળી દષ્ટિ સફળ થતી નથી. પણ “દ્વયોર્કલલે તૃતીયસ્ય લાભઃ”ની કુનેલ દાખવવામાં તે પુષ્કળ કામિયાબ થઈ જાય છે !

ઉપનિષદોનું તત્ત્વચિન્તન દ્વૈતને મિથ્યામાનીને અદ્વૈતને પુરસ્કૃત કરવાનું નહોતું; મૂર્તને મિથ્યા માનીને અમૂર્તને જાણવાની મથામાણનું નહોતું; મર્ત્યની બાબતમાં નિર્મમ થઈને અમૃતની પાછળ ગાંડા-ઘેલા થઈને દોડવાનું પણ નહોતું, સ્થિતિને બ્રાન્તિ માનીને ગતિના દુશ્ચક્રમાં કે ગતિને બ્રાન્તિ માનીને સ્થિતિની જડતામાં ફસાઈ જવાનું પણ તે ચિન્તન નહોતું, તે ચિન્તન સ્થૂળ-પ્રત્યક્ષને ધિક્કારીને સૂક્ષ્મ-પરોક્ષની નીરસ શોધમાં મરી ખપવાનું પણ નહોતું.

ઉપનિષદોની દઢ વિભાવના હતી કે એક જ બ્રહ્મમાં અનેકવિધ વિરોધાભાસી ગુણો રહેલા છે. તેથી તે કહે છે :

૧. અજાયમાનો બહુધા વિજયતે.

૨. અણોરણીયાન્ મહતો મહીયાન્.

૩. આસીનો દૂરં વ્રજતિ શયાનો યાતિ સર્વતઃ,

૪. યસ્યામતં તસ્ય મતં યસ્ય ન વેદ સ ।

અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાનતાં વિજ્ઞાતમ્ અવિજ્ઞાનતામ્ ॥

પ. ભીષાસ્માદ્ વાતઃ પવતે ભીષોદેતિ સૂર્યઃ ।

ભીષાસ્માદ્ અગ્નિશ્ચેન્દ્રશ્ચ મૃત્યુર્ધાવતિ પઞ્ચમ ઈતિ ॥

સૈધાનન્દસ્ય મીમાંસા ભવતિ ।

આથી, અજ - નન્દાત્મજ, આણુપરિમાણ - વ્યાપક, કુટસ્થ - વ્રજવિહારી, અમત - મત, અવિજ્ઞાત - વિજ્ઞાત, ભયક્ષર - આનન્દરૂપ - આવા અનેક રૂપો એક જ બ્રહ્મના હોઈ શકે છે. જેમ એક જ રતિના સ્થાયીભાવમાં રૂપગર્વ, માન, પ્રણયકલલ, ચિન્તા વગેરેના વિવિધ સગ્યારીભાવો પ્રકટ થાય છે તેમ સત્યસઙ્કલ્પ

પરમાત્માના અદ્વૈતમાં, સર્વભવન સામર્થ્યને લીધે, અનેકવિધ નામ - રૂપોના દ્વૈત પ્રકટ થઈ શકે છે. “એકમેવાદ્વિતીયં ... તદૈક્ષત બહુ સ્યાં પ્રજાયેય” આ સૃષ્ટિરૂપી નાટકનો કુશળ અભિનેતા બ્રહ્મ અનેક નામો અને અનેક રૂપો ને ધારણ કરીને આપણી સામે પ્રકટ થાય છે “સર્વાણિ રૂપાણિ વિચિત્ય ધીરઃ નામાનનિ કૃત્વાભિવદન્ યદાસ્તે”. દ્વૈત અને અદ્વૈત એક જ બ્રહ્મના બન્ને વાસ્તવિક રૂપો છે “દ્વે વાવ બ્રહ્મણો રૂપે”. તેથી બ્રહ્મજ્ઞાનમાં ઉપનિષદ્ જેવી રીતે કેવલ દ્વૈતવાદને રદિયો આપે છે “નેતિ, નેતિ” કહીને તેવી રીતે “નેતિ, નેતિ” વચનથી જ કેવલ અદ્વૈતવાદને પણ રદિયો મળી રહે છે.

દ્વૈત અને અદ્વૈત બન્ને અર્ધસત્યો છે. બ્રહ્મ આ બન્ને અર્ધસત્યોથી કંઈક વધારે એવો બન્નેનો યોગ છે. ગુલાબનું ફૂલ તેની બધી પાંખડીઓનો એક યોગ છે. તેથી પાંખડીઓને કાપીને, તેમની ઢગલી જમા કરવાથી ગુલાબ થઈ જતું નથી. પાંખડીઓના આકારમાં કાપીને બાંધવામાં આવેલ રઙ્ગીન કાગળની કતરન પણ ગુલાબ નથી. ગુલાબની વાસ્તવિક પાંખડીઓ અને તેમનું વિશિષ્ટ સંયોજન એ ગુલાબ છે. આ ગુલાબના ફૂલ અને તેની પાંખડીઓ વચ્ચે દ્વૈત છે કે અદ્વૈત એ સમસ્યાનું સમાધાન જે કેવલ દ્વૈતવાદને અનુસરીને આપીશું તો એમ કહેવું પડશે કે ગુલાબને તેની સાચી પાંખડીઓની અપેક્ષા નથી. જે કેવલ ગુલાબને પરમાર્થ સત્ય માનીને કેવલ અદ્વૈતવાદનું અવલમ્બન લઈશું તો ગુલાબની પાંખડીઓની ઢગલી કે ગુલાબી રઙ્ગના કાગળોની કતરનના ગુલાબના આકારમાં સંયોજનને પણ ફરજિયાત ગુલાબનું ફૂલ માનવું પડશે.

કેનવાસ અને કલર્સ માં જેમ પેઈન્ટીંગનું વિશ્લેષણ શક્ય નથી, સિતાર અને તેના સાત સૂરોમાં જેમ લલિત રાગના લાલિત્યનું વિશ્લેષણ શક્ય નથી, તેમ દ્વૈત અને અદ્વૈત માં, મર્ત્ય અને અમૃત માં, સક્રિય અને નિષ્ક્રિય માં, પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ માં બ્રહ્મનું વિશ્લેષણ શક્ય નથી. નેતિ ! નેતિ ! નેતિ ! ! !

ત્યારે બ્રહ્મ કોને કહેવાય ? આ વિરોધાભાસી રૂપોની સમગ્રતા એ બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મ વિરોધાભાસી રૂપોનો ઢગલો નથી પણ તેમનું એક વિશિષ્ટ સંયોજન છે. તે ગુલાબના ફૂલ જેવું સુગન્ધિત, સિતારના સુરો જેવું સુલલિત, કવિના કાણ્ઠથી નીકળેલા શબ્દો જેવું કાવ્યાત્મક અને એક કુશળ ચિત્રકારે વિવિધ રંગોથી રંગેલા ચિત્ર જેવું

આકર્ષક છે.

વિવિધ વિરોધાભાસી રૂપોનું વિશિષ્ટ સંયોજન તે બ્રહ્મ છે તેથી તેના ઘટક એવા વિરોધાભાસી રૂપોમાં તેનું વિશ્લેષણ શક્ય નથી. આવા વિશ્લેષણથી વિખેર્યા પછી તે વિશિષ્ટ બ્રહ્મને જાણવું પણ અશક્ય બની જતું હોય છે તો માણવાની તો વાત જ ન થાય. તેથી ઋગ્વેદ કહે છે: “**સ ભૂમિં વિશ્વતો વૃત્વા અત્યતિષ્ટદ્ દશાઙ્ગલમ્**” સત્ + ત્યત્ = સત્યની સમગ્રતા તે સત્યતા છે, પણ તેના એક વિશિષ્ટ સંયોજન ‘સત્’ પછી ‘ત્યત્’ને મૂકતાં ‘સત્ય’ પ્રગટ થાય છે. ‘ત્યત્ + સત્ = ત્યસ્’માં ‘સત્’ અને ‘ત્યત્’ ની ઢગલી ભેગી તો થાય છે પણ તેમાંથી ‘સત્ય’ ઊભરતું નથી. સમગ્રતાના બોધમાટે પુષ્પ, સક્ષીત, ચિત્ર કે કાવ્ય ને માણવાનો હૃદયનો જે ભાવ હોય છે તે જો ન હોય તો પાહ્લડીઓ, સૂરો, રક્ષો કે શબ્દો ને વિખેરી નાખતાં શબ્દોનો અભાવ સિદ્ધ થઈ શકે છે. તેથી ભાગવત પુરાણ કહે છે કે તે પરમ સત્ય એવા પરમાત્માનું ‘વપુ’સ્વરૂપ ભાવાત્મક સંયોજનમાં રહેલું છે, અને તેને ભાવયોગથી જ જાણી શકાય છે. તે સ્વરૂપ વિશ્લેષણ થકી થતાં વિયોજનમાં નથી. “**ત્વં ભાવયોગ પરિભાવિતહૃત્સરોજ આસ્મે શ્રુતેક્ષિતપથો નનુ નાથ પુસામ, યદ્યદ્ધિયા ત ઉરુગાય વિભાવયન્તિ તદ્દત્વપુ: પ્રણયસે સદનુગ્રહાય**”.

આ સૃષ્ટિના આરમ્બનો ચિતાર ઉપનિષદ્માં અતિશય આકર્ષક રીતે આપવામાં આવ્યો છે:

“બ્રહ્મને એકાકી રહેવું ગમ્યું નહિ, તેથી આજે પણ કોઈ એકાકી રહી શકતું નથી. તેને બીજાની કામના થઈ. (તે બીજું કોઈ ક્યાંક બહારથી આવી શકે તેવો સમ્ભવ નહોતો, કેમકે સમગ્ર બ્રહ્મની બહાર કશું હોઈ શકતું નથી) એટલે તેણે પોતાને જ બે રૂપોમાં વહેંચી નાખ્યો. એક રૂપમાં તે પતિ બન્યો અને બીજા રૂપમાં પત્ની. આમ કરતાં, એક રૂપને બીજા રૂપનો ભય લાગ્યો. પણ પોતે એક જ તત્ત્વે બે રૂપ ધારણ કર્યા છે એ તથ્યને ધ્યાનમાં લાવતાં ભય દૂર ભાગી ગયો. (આજે પણ તેથી જ આમ એક તાત્ત્વિક અદ્વૈતની ભાવના અનેકવિધ નામ - રૂપોના દ્વૈતમાં કરશે તેનો ભય નિવૃત્ત થઈ જશે !) પછી જે રૂપે તે પતિ બન્યો ત્તો તે રૂપે તેણે સંતાવાનું શરૂ કર્યું. જે રૂપે તે પતિ બન્યો હતો તે રૂપે તેણે

સંતાયેલા રૂપની શોધખોળ શરૂ કરી. પતિથી સંતાવામાટે પત્નીએ જે જુદાં - જુદાં રૂપો ધારણ કર્યા હતાં તેટલાં રૂપો પતિરૂપે પણ ધારણ કરીને તેણે તેને શોધી કાઢી ! આમ, એકબીજા રૂપે, એકબીજાને શોધવાની સંતાકૂકડીની જે રમત શરૂ થઈ તે આ સૃષ્ટિ” (છાન્દોગ્યોપનિષદ્).

દ્વૈતમાં ભયની સમ્ભાવના છે, પરન્તુ અદ્વૈતમાં રમણ સમ્ભવતું નથી ! આપણી આવશ્યકતા નથી દ્વૈતની કે નથી અદ્વૈતની. આપણને આવશ્યક છે નિર્ભય રમણ. જો કેવલ દ્વૈત હોત તો રમણ સમ્ભવિત હતું પણ તે રમણમાં ભયનું નિરાકરણ ન થઈ શક્યું હોત ! જો કેવલ અદ્વૈત હોત તો પૂરેપૂરી નિર્ભયતા મળી રહેત, પણ તે નિર્ભયતામાં રમણ સમ્ભવિત ન હોત ! પરમાત્માએ નિર્ભય રમણની સિદ્ધિમાટે દ્વૈતને પ્રકટાવ્યું. એકાકિતામાં અનેકતા ઉભારવામાં આવી. અમૂર્ત મૂર્ત રૂપો ધારણ કર્યા. અમૃત પોતે જ મર્ત્ય બની ગયું. સ્થિતિમાં ગતિના સ્પન્દન થવા માંડ્યાં. અનેક ગતિશીલ રૂપો તે એક કૂટસ્થ પરમાત્મામાં અવસ્થિત થયાં. તે સનાતન આત્મસત્તામાં રહેલા આત્માનન્દની સનાતન આત્મચેતનામાં કંઈક પ્રત્યક્ષ અને કંઈક પરોક્ષ જેવું થવા માંડ્યું. એટલે અનિર્વચનીય આત્માનન્દના અગાધ સિન્ધુમાં “કવાસિ, કવાસિ” ની વિરલવ્યથાની વાણી ત્યારે લહેરવા માંડી. ત્યારે જે મૂર્ત મર્ત્ય પ્રત્યક્ષ રૂપ હતું, તેણે ગતિશીલ થઈને અમૂર્ત અમૃત પરોક્ષ કૂટસ્થ અચલ રૂપને શોધવાનું શરૂ કર્યું. તેથી શુક્રદેવ મુનિ ભાગવતમાં કહે છે: “**ગોપીનાં તત્પતીનાં ચ સર્વેષામપિ દેહિનાં, યોન્તશ્ચરતિ સોડધ્યક્ષઃ ક્ષીડનેનેહ દેહભાકુ**” (અર્થ: ગોપિકાઓની ભીતર, તે ગોપિકાઓના પતિઓની ભીતર અને બધા જ દેહધારીઓની ભીતર જે છુપાઈને બેઠો છે તે જ આ સમગ્ર સૃષ્ટિની લીલાનો મુખ્ય નાયક એક રૂપે સન્તાઈને બીજા રૂપે પોતાને જ શોધી રહ્યો છે !).

એક ભાષામાં લખાયેલા ગ્રન્થનો જ્યારે બીજી ભાષામાં અનુવાદ કરીએ છીએ ત્યારે કેવળ ભાષા જ બદલીએ છીએ, ભાવ નહિ. જે અનુવાદમાં ભાવ બદલાઈ જાય તેને અશુદ્ધ અનુવાદ કહેવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે રમણના ભાવથી મુખરિત થયેલી વાણીમાં ક્યારેક ભયના સુરો પણ સંભળાય છે. તેનો અનુવાદ જો અદ્વૈતની ભાષામાં કરવામાં આવે તો આપણને નિર્ભયતા મળી રહે છે. આમ કરતાં રમણનો ભાવ ન ખોવાઈ જાય તેની કાળજી રાખવી આવશ્યક હોય છે. “**સ વૈ નૈવ રેમે, સ દ્વિતીયમૈચ્છત્**” ની દ્વૈત ભાષાનો મુખ્યભાવ રમણનો હતો તેથી

“એકમેવાદ્વિતીયમ્” ની અદ્વૈતની ભાષામાં તેનો અનુવાદ કરતાં “એકોડહં બહુસ્યામ્ પ્રજાયેય” એક તત્ત્વે રમણાર્થ અનેક નામ-રૂપોને ધારણ કર્યા છે તે કદી પણ ભુલાવું જોઈએ નહિ.

નિર્ભય રમણના આ નાટકને જો સરખી રીતે ભજવવું હોય તો દ્વૈત અને અદ્વૈત ની બન્ને ભાષાના સમુચિત જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. નહિતો નામ-રૂપોના આ મેળાવડામાં નિર્ભય થવાની આંધળી દોડાદોડમાં નાજુક-નમણો રમણનો ભાવ ક્યડાઈ જશે !

તેથી ઉપનિષદ્ કહે છે : “આ દેખાતી અનેકતામાં જ જો તમે એકતાનું અનુદર્શન કરશો તો તે અનેકતાના લીધે થતા શોક-મોહ તમને રંગડશે નહિ” (યસ્મિન્ સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મૈવાભુદ્ વિજનતઃ તત્ર કો મોહ કઃ શોકઃ એકત્વમ્ અનુપશ્યતઃ !).

જઙ્ગલમાં છૂટા ફરતા સિંહના દર્શન સામાન્ય દર્શકમાં નીરસ શોક, મોહ, ભય પેદા કરે છે. કેમકે દશ્ય અને દષ્ટામાં ત્યાં તેને દ્વૈતનું સ્ફુરણ થાય છે, ભક્ષક અને ભક્ષ્ય હોવાની ભીતિને લીધે. છતાંય કેવળ સિંહના ચિત્રને જોવામાં તે રસાનુભૂતિ થતી નથી કે જે ગર્જના કરતા અને સરકસની રિઙ્ગમાં ખુલ્લા ફરતા સાક્ષાત્ સિંહને જોઈને થતી હોય છે. કેમકે ચિત્રનો દષ્ટા પોતે પરમાર્થિક સત્ય હોવા છતાંય તેની સામે આવેલો ચિત્રિત સિંહ પારમાર્થિક સત્ય નથી. તેથી સિંહના ચિત્રના દષ્ટાનું કેવલ અદ્વૈત રસાનુભૂતિમાં બાધક નીવડે છે. સરકસમાં સિંહને જોવો તે ભયાનક રસની મહેલામાણ છે. સરકસના અદ્વૈતમાં દર્શક અને દશ્ય સિંહનું દ્વૈત ભીતિને રસાનુભૂતિમાં ફેરવી દે છે ! સિંહના ભયફર હોવાના શુષ્ક તથ્યને રિઙ્ગમાસ્તર એક કવિ કે ચિત્રકારની જેમ રસાત્મક ભાવમાં રૂપાન્તરિત કરી દે છે. છતાંએ સરકસમાં સિંહને જોયા વિના સિંહની ભયાનક વાર્તાઓ સંભળાવીને જે બાળકને અસ્વાભાવિકરીતે બીકણ બનાવી દેવામાં આવ્યા હોય તે સરકસના સિંહને જોઈને અતિશય અધીર થઈ બૂમરાણ મચાવે કે ગભરાઈને રડવા માંડે તેમાં કસૂરદાર તેનાં ગુરુજન હોય છે, રિઙ્ગમાસ્તર નહિ.

એકતાના અનુદર્શનમાં, અનુવાદની જેમ, અનેકતામાં સમ્ભવિત રમણનો ભાવ જળવાઈ રહેવો જોઈએ, નહિ તો ભ્રામક અનુવાદની જેમ તે અનુદર્શન પણ ભ્રમપૂર્ણ બનશે, અદ્વૈતની નિર્ભીક ભાષામાં અરતિનો દોષ પ્રકટ થઈ જશે. આ સૃષ્ટિ પણ ખરેખર એક કાવ્ય છે. તેની રચના પરમાત્માએ કરી છે. તેથી જ ‘ગીતા’માં બ્રહ્મને ‘કવિ’ પણ કહેવામાં આવ્યો : “કવિં પુરાણમ્ અનુશાસિતારમ્”.

આજે આપણે રસાત્મક શબ્દોના સંયોજનના સીમિત અર્થમાં ‘કાવ્ય’ શબ્દને વાપરતા હોઈએ છીએ. પરન્તુ સંસ્કૃત ભાષાના

સૌન્દર્ય શાસ્ત્રમાં નાટકને પણ દશ્યકાવ્ય માનવામાં આવ્યું છે. થોડાક મુક્ત માનસથી વિચારીશું તો પણ જો આપણે કાવ્ય માનતા હોઈએ તો પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો (આંખ કાન નાક જીભ અને ત્વચા) થી આ સૃષ્ટિકાવ્યને જોઈ શકાય છે, અનુભવી શકાય છે, સુંઘી શકાય છે, સાંભળી શકાય છે, ચાખી શકાય છે અને સ્પર્શી શકાય છે એટલું જ નહિ, પણ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો (હાથ, પગ, વાણી વગેરે) થી આ કાવ્યને પકડી પણ શકાય છે, આ કાવ્યનું ગાન પણ કરી શકાય છે. મૂક દર્શક બનીને ફરજિયાત બેસી રહેવાની યન્ત્રણા આ કાવ્યમાં નથી ! તેમાં ભાગ ભજવવો હોય અને તેને જોવું પણ હોય તો બન્ને ભાવ જળવાઈ રહે તેવો દિગ્દર્શકીય નિર્દેશ આ સૃષ્ટિના ‘નાટક’ની સ્ક્રિપ્ટમાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો ની ગોઠવાણદ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. આ નાટકની કથામાં આપણે ક્યું પાત્ર ભજવવું છે, ક્યા સંવાદો બોલવા છે તે આપણા હૃદયમાં બેઠેલો અન્તર્યામી પરમાત્મા આપણને સૂચવી prompt રહ્યો છે. તે અન્તઃપ્રેરણાને આપણી બુદ્ધિથી સરખી રીતે જાણી શકાય છે. આ નાટકમાં આપણા પોતાના તેમજ બીજા અભિનેતાઓના અભિનયને માણવામાટે આપણને મન પણ આપવામાં આવ્યું છે. આ નાટકમાં અભિનયની તન્મયતામાં કોઈ પણ જાતનું વ્યવધાન ન થાય તે સારું અલન્તા-મમતાની ભુલામાણી આપણી અન્દર ભરવામાં આવી છે. આ અલન્તા-મમતાની ભુલામાણી જો કેવળ આપણને અભિનય પૂરો પાડવામાં સીમિત થઈ જતી હોય તો તેને ‘અવિદ્યા’ કહેવાય છે. પણ જો આ અલન્તા-મમતા આ સૃષ્ટિની ક્રીડાને સમગ્રતાથી આવરી લેતી હોય તો તેને વિદ્યાની પરાકાષ્ટરૂપ ‘સર્વાત્મભાવ’ કહેવાય છે.

મહર્ષિ વામદેવને, તેથી જ, બ્રહ્માનુભુતિની મસ્તીમાં પોતાનો અહં ભાવ

પોતાના દેહમાં સીમિત ન લાગતાં સમગ્ર બ્રહ્માણ્ડમાં જાણે વ્યાપી ન ગયો હોય તેવો લાગવા માંડ્યો: “**તદ્વૈતત્ પશ્યન્ ઋષિર્ વામદેવઃ પ્રતિપેદે અહં મનુરભવં અહં સૂર્યશ્ય**” (બૃહદા.ઉપ. ૧।૪।૧૦).

કોઈ પણ કાવ્ય, નાટક કે નવલિકા ના પાત્ર, સંવાદ કે ઘટના માટે જ્યારે વાચક કે દર્શક માં સાધારણીકરણ Identification નો ભાવ જાગતો નથી ત્યારે રસનો આવિર્ભાવ થતો નથી. પાત્રના સુખ-દુઃખ જ્યાં સુધી વાચક કે દર્શક ને પોતાના સુખ-દુઃખ લાગતાં નથી, ત્યાં સુધી રસ પ્રકટ થઈ શકતો નથી. પાત્રના કરુણ રુદનથી આપણું હૈયું જો ભરાઈ ન આવતું હોય તો આપણે તે કરુણ રસને અનુભવી શકતા નથી. પ્રણય-પ્રસન્નમાં છલકાતી બે પાત્રો વચ્ચેની પ્રસન્નતાની ગલીપચી જો આપણને ન અનુભવાય તો શૂંકાર રસનો અનુભવ આપણને થઈ શકતો નથી.

નાટક અને દર્શક ની વચ્ચે રહેલી દ્વૈતની ધારણા જો નાટકને જોતાં શિથિલ ન થતી હોય તો તે નાટકના પાત્ર, સંવાદ કે કથાની સાથે દર્શકમાં સાધારણીકરણ શક્ય બનતું નથી. જે રામલીલાનો દર્શક “રામની સીતાને રાવણ ઉઠાવી ગયો, તેમાં મારે શું રડવાનું હોય?” એવો દ્વૈતભાવ રામની સાથે રાખીને બેઠો હોય તે રામના હૃદયને સાલતા સીતાના વિપ્રયોગને સમજી નહિ જ શકે. એવા દર્શક જ્યારે રામલીલાને જોવા આવી ચઢે ત્યારે તેના રામ ખરેખર રડતા જ હોય છે! સહાનુભૂતિહીન દર્શક દરેક રામને માટે રાવણ કરતાંય વધુ ભયંકર સાબિત થતા હોય છે. કેમકે રાવણને મારીને પોતાની સીતાને પાછી મેળવવી તે રામલીલામાં શક્ય છે પણ એના દર્શકની સહાનુભૂતિ મેળવવી શક્ય નથી! સૃષ્ટિ પણ એક ભગવલ્લીલા છે. તેમાં દ્વૈતભાવ રાખનાર આવા દર્શકોની બાબતમાં જ ઉપનિષદે ચેતવણી આપી છે: “**દ્વિતીયાદ્ વૈ ભયં ભવતિ**”.

બીજી બાજુએ રામલીલાના નાટકને મિથ્યા દશ્ય માનીને પોતાના પારમાર્થિક દષ્ટા હોવાના કેવલ અદ્વૈતમાં ગાફેલ રહેતો દર્શક પણ રામલીલામાં રમી શકતો નથી! કેવલ અદ્વૈતવાદના વાગે ચઢેલો હૈયામાં હેતાળ દર્શક મરી જાય છે એટલે વાસ્તવિક રામચરિત્રને પણ રૂપક માનવાનું સૌને વધારે ગમતું હોય છે. આવા દર્શકને રામકથા કહેવાનું કહીએ તો તે આવી રીતે શરૂ કરે:

આ આપણો આત્મા એ જ આત્મારામ રામ છે. તેની સીતા તે મિથિલાની રાજકુંવરી નહિ પણ આત્માદ્વૈતમાં રહેલી શાન્તિ તે વાસ્તવિક સીતા છે. આ પાઞ્ચભૌતિક દેહની પાઞ્ચવટીમાંથી રાગદ્વેષના દ્વૈતભાવનો રાવણ આત્મશાન્તિરૂપી સીતાને હરી જતો હોય છે. આ ભયંકર રાક્ષસથી સીતાને જો છોડાવવી હોય તો સંસારિક મોહના સાગરની પેલે પાર જવું પડશે. પારજ્ઞત(!) થવું પડશે. પછી રાગદ્વેષના દ્વૈતભાવના રાવણને મારીને, તમારા આત્માદ્વૈતની શાન્તિ સમી સીતાને તમે પાછી મેળવી શકો છો: “**તીર્ત્વા મોહાર્ણવં હત્વા રાગદ્વેષાદિરાક્ષસાન્, શાન્તિસીતા સમાયુક્તો આત્મારામો વિરાજતે**”.

પણ ઉપનિષદ્ કંઈક જુદું જ કહે છે! કોઈ પણ જ્ઞાની જીવાત્મા પરમાત્માથી વધુ જ્ઞાની હોઈ શકતો નથી. તે પરમાત્માથી પણ જો આત્મરમાણમાં પૂરેપૂરી રમાણી મજાને ન માણી શક્યો “**સ વૈ નૈવ રમે. તસ્માદ્ એકાકી ન રમતે. સ દ્વિતીયમ્ ઐચ્છત્. સ હિ એતાવાન્ આસ. સ આત્માન્ દ્વેષા પાતયત્, પતિશ્ય પત્ની ચા ભવતામ્**” ત્યારે અલ્યા! તું એવો કેવો જ્ઞાની પાક્યો કે આ જગતમાં આત્મારામ બનીને બિરાજમાન રહી શકીશ?

પરમાત્માની આ રામલીલામાં દર્શકની હેસિયતથી આવેલા જે પરમાત્માની લીલામાં લીલારામ બનવાને બદલે લીલાથી વિરત થઈને કેવળ આત્મદર્શનમાં રમનારા આત્મારામ બનવા માગે છે તેમનું ભવિષ્ય શ્રુતિએ હળવે રહીને ભાખી દીધું છે: “**તસ્માદ્ એકાકી ન રમતે**” તું આત્મારામ થઈને એકાકી રમાણ કરી શકવાનો નથી. આ ભવિષ્યવાણી કદી ખોટી ઠરતી નથી.

સીતા અને રામના પ્રિયા-પ્રિયતમના દ્વૈતઘટિત પ્રણયદશ્યને માયાનું મિથ્યા ‘કપટ નાટક’ કહીને ધિક્કારનાર જ્યારે પોતાને જ કેવળ પારમાર્થિક દષ્ટા માનીને બેસી જાય છે ત્યારે મૂંગા બેસવું તેને ગમતું નથી! એટલે તે આત્માના અદ્વૈત ઉપર પ્રવચન શરૂ કરી દે છે. આત્મારામ થવા માગતા તે જ્ઞાનીની વાણી સાંભળવા જજ્ઞાસુ શ્રોતાઓ ભેગા થવા માંડે. દરરોજ જ્ઞાન મેળવવા આવતા શ્રોતાઓ સાચા વિરક્ત કે મુમુક્ષુ હોય કે ન હોય પણ વક્તાને તો આત્મીય લાગવા માંડે. જતે દિવસે આ આત્મારામ સાધક શ્રોતારામ (શ્રોતાઓની સમક્ષ કરવામાં આવતા આત્માના

અદ્વૈતના પ્રવચનમાં રમનાર) વક્તા બની રહે છે ! એટલે શ્રુતિની ભવિષ્યવાણી સાચી ઠરે છે: “તે પરમાત્માને એકાકી રહેવું ગમ્યું નહિ, તેથી આજે પણ કોઈ એકાકી રહી શકતો નથી”.

તેથી દષ્ટાની કેવલ અદ્વૈતી દષ્ટિ રામલીલાના રસમાં રસાભાસ પેદા કરનારી હોય છે. કેવલ અદ્વૈતની પરિણતિ કાં તો કેવલ અતિમાં અથવા તો કેવલ શ્રોતારતિમાં થઈ જતી હોય છે. આ જગતમાં આત્મરમાણ સમ્ભવિત નથી.

નાટક જોતી વખતે દષ્ટા અને દશ્ય ની વચ્ચે તાદાત્મ્યના ભાવના એવા ઝરણા વહેવા જોઈએ કે જેના પ્રવાહમાં આપણી ચેતનામાં લાગેલા કેવલ-દ્વૈત અને કેવલ-અદ્વૈત ના બધાજ ડાઘ ધોવાઈ જાય ! પોતાના અદ્વૈત સ્વરૂપમાં ભરેલા નિજાનન્દના સિન્ધુમાં નામ-રૂપાત્મક દ્વૈતની અનેક પરમાનન્દરૂપ લહેરો પરમાત્માએ પ્રકટાવી છે. આ આધિદૈવિક લીલામાં આપણો તાદાત્મ્ય ભાવ કેળવાય એટલા માટે ઉપનિષદોએ બોધપાઠ આપ્યો છે: “**ઐતદાત્મ્યમ્ ઈદં સર્વં સ આત્મા તત્ ત્વમ્ અસિ**” આ દેખાતી જડ-ચેતનરૂપ બધી જ સૃષ્ટિ અને તે આનન્દરૂપ પરમાત્માની વચ્ચે ઘનિષ્ઠ તાદાત્મ્ય છે. તે આત્મા છે, તું પણ તે જ છે. “અહં બ્રહ્માસ્મિ”ની સાધનાનું તાત્પર્ય પણ અહંકારાસ્પદ જીવાત્માના કેવલ અદ્વૈતમાં ન હોઈ, જીવાત્મા અને પરમાત્માની વચ્ચે રૂપગત વાસ્તવિક દ્વૈત હોવા છતાંય તત્ત્વગત મૌલિક અદ્વૈતમાં રહેલું છે, લીલાના દશ્ય અને દષ્ટા ની વચ્ચે એક સાધારણીકરણમાં રહેલું છે.

આધુનિક વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વચિન્તનમાં દેશ (Space), કાલ(Time), દ્રવ્ય (Matter), અને ઊર્જા (Energy) ના પરસ્પર સાપેક્ષ (Relative)હોવાની ધારણા પ્રવર્તે છે. આની ક્યારેક ખોટી વ્યાખ્યાઓ રજૂ કરવામાં આવે છે કે મહાન વૈજ્ઞાનિક આઈનસ્ટાઈને પણ દેશ, કાલ, દ્રવ્ય અને ઊર્જા ના દ્વૈતને પારમાર્થિક સત્ય (Absolutely real) ન માની કેવલ વ્યાવહારિક સત્ય (Relatively real) તરીકે

સ્વીકાર્યું છે.

સાપેક્ષતાવાદના સિદ્ધાન્ત Theory of relativity ની આ તદ્દન

વિપરિત વ્યાખ્યા છે. આ ચારેય પદાર્થોનાં સ્વરૂપ પરસ્પર સાપેક્ષ છે; પણ તેમની સત્તા સમાન જ છે, એકબીજાથી ચડતી કે ઊતરતી નથી. પરસ્પર સાપેક્ષ અને વ્યાવહારિક સત્ય એ બન્ને પર્યાયવાચી શબ્દો નથી.

વ્યાવહારિક સત્ય ખરેખર સત્ય ન હોય, વ્યવહાર પૂરતું જ સત્ય હોય છે. જે દિવસે આપણી ચેતનામાં કર્તા, ભોક્તા કે દષ્ટા નું હોવાપણું સ્ફુરતું બંધ થાય તે દિવસથી વ્યાવહારિક સત્ય બાધિત થઈ જાય છે એમ માનવામાં આવે છે. કર્તા, દષ્ટા કે ભોક્તા હોવાની ભ્રાન્તિ નિવૃત્ત થતાં શુદ્ધ ચેતનાને મુક્ત માનવામાં આવે છે. તે મુક્તાવસ્થામાં વ્યાવહારિક સત્યની સ્ફુરણા થતી નથી. બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવતાં એટલે કે પારમાર્થિક સત્યના સાક્ષાત્કારથી શ્રીશંકરાચાર્યના મત મુજબ દેશ, કાલ, દ્રવ્ય વગેરેનાં દ્વૈત બાધિત થઈ જતાં હોય છે.

જ્યારે આઈનસ્ટાઈનના મત મુજબ સાપેક્ષ સત્યનો કદી પણ બાધ થતો નથી. સાપેક્ષતાવાદનો સિદ્ધાન્ત દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, ઊર્જા ના દ્વૈતને મિથ્યા પ્રતિભાસ કે મિથ્યા વ્યવહાર Subjective માનતો નથી. આ દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, ઊર્જા ની સત્તા કોઈક જીવ-ચેતના કે ઈશ્વર-ચેતના ની માયિક કલ્પના નથી. દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, ઊર્જા માંથી દરેકની સત્તા વાસ્તવિક Objective હોવા છતાંય એકબીજાથી નિરપેક્ષ ન હોઈ સાપેક્ષ હોય છે. આ ચારેયનાં સ્વરૂપ એવાં છે કે ચારેયને એકબીજાની અપેક્ષા છે. આઈનસ્ટાઈન તો આટલું જ કહેવા માગે છે.

સાપેક્ષતાવાદને આધારે દ્રવ્યનું ઊર્જામાં રૂપાન્તરણ શક્ય બન્યું છે. આ વ્યાવહારિક સત્તાના પગથિયાં પરથી પારમાર્થિક સત્તાનાં પગથિયાં ઉપર પગ મૂકવા જેવી વાત નથી. કેમકે સાપેક્ષતાવાદના સિદ્ધાન્ત મુજબ દ્રવ્ય અને ઊર્જા બન્ને સાપેક્ષ છે. એટલે જો પારમાર્થિક હોય તો બન્ને પારમાર્થિક છે અને વ્યાવહારિક હોય તો બન્ને વ્યાવહારિક છે. એટલે સ્થૂળ દ્રવ્યના દ્વૈતથી સૂક્ષ્મ ઊર્જાના અદ્વૈતને મેળવવાની વાત પણ અહીં અસ્થાને છે.

આવા સાપેક્ષતાવાદે દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, ઊર્જા માં માની લેવાતા કેવલ દ્વૈત કે કેવલાદ્વૈત ની સમ્ભાવનાને સાવ નકારી કાઢી છે. જો આ ચારેય પદાર્થો ભિન્ન-

ભિન્ન હોવા છતાં એકબીજાની અપેક્ષા રાખનારા - એકબીજા ઉપર નિર્ભર હોય તો સિદ્ધ થાય છે કે આ ચારેય પદાર્થોના દ્વૈત કોઈ એક સમષ્ટિ whole ના ચાર અંગો, પાસાઓ કે પ્રક્રિયાઓ Parts, aspects or functions of a single system છે. “દ્વે વાવ બ્રહ્મણો રૂપે મૂર્ત ચૈવ અમૂર્ત ચ, મર્ત્ય ચ અમૂર્ત ચ, સ્થિતં ચ યચ્ચ, સચ્ચ ત્યચ્ચ”.

ઉપનિષદે દર્શાવેલા ઉપરોક્ત વિવિધ યુગલોની વાસ્તવિકતા દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, ઊર્જા માં પિછાની શકાય છે. દ્રવ્ય મૂર્ત હોય છે અને ઊર્જા અમૂર્ત. દ્રવ્યથી ઊર્જામાં અને ઊર્જાથી દ્રવ્યમાં થતા રૂપાન્તરણને વ્યષ્ટિરૂપે જોવા જતાં તે મર્ત્ય જણાય છે; પણ સમષ્ટિ રૂપે જોવા જતાં એમ જણાય છે કે નથી કંઈક ઊત્પન્ન થઈ રહ્યું કે નથી કંઈક નષ્ટ થઈ રહ્યું, એક રૂપમાંથી પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. એટલે સમષ્ટિ રૂપે બધું જ અમૂત છે. ત્રિઆયામી Three dimensional રૂપે સ્થિત દેશમાં ‘સ્થિત’ અને ભૂતથી ભવિષ્યની એક જ દિશામાં ચાલતા એક આયામી mono-dimensional રૂપે સંચારી કાલમાં ‘યત્’ને પિછાણી શકાય છે. તેમજ દેશ, કાલ, દ્રવ્ય, ઊર્જા ના વિવિધ વ્યષ્ટિ રૂપોને પ્રત્યક્ષ દ્વૈતના રૂપે જાણી શકાય છે અને આ ચારેય સમષ્ટિ રૂપને અપરોક્ષ દ્વૈત પણ માની શકાય છે. એટલે “સત્ ચ ત્યત્ ચ” ના યુગલની વાસ્તવિકતાનો ઈન્કાર સાપેક્ષતાવાદમાં પણ શક્ય નથી.

કેટલાક આધુનિક વેદાન્ત પ્રવચનકારો કહેતા હોય છે કે પરસ્પર સાપેક્ષ હોવાથી જ દેશ, કાલ, દ્વૈત, ઊર્જા ના દ્વૈતને પારમાર્થિક સત્ય માની શકાતું નથી. તેમની ધારણા મુજબ જે નિરપેક્ષ સત્ય હોય તેને જ પારમાર્થિક સત્ય કહી શકાય છે. આ લોકોએ સત્યની પરિભાષા જ દુરાગ્રહ ભરેલી બાંધી છે તેથી આ લોકો કહે છે કે સાપેક્ષ વસ્તુ બ્રહ્મ ન હોઈ શકે અને નિરપેક્ષ બ્રહ્મથી બીજું બધું માયિક એટલે માયાવડે ભાસતું કે અજ્ઞાનથી કલ્પિત હોય છે.

હવે ઉપનિષદ્ જ્યારે એમ કહે છે કે “સોડકામયત બહુસ્યાં પ્રજાયેતિ” ત્યારે આ વિચારકોને એમ લાગતું હોવું જોઈએ કે પારમાર્થિક બ્રહ્મની જેમ કોઈક માયિક બ્રહ્મ પણ હોવો જોઈએ, જેને બહુભવનની કામના કે અપેક્ષા હોઈ શકે છે ! આ બ્રહ્મને ‘માયાશબલિત’ કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મના પારમાર્થિક અદ્વૈતમાં આમ માયિક દ્વૈતની કલ્પના ઘડવામાં આવી છે. ઉપનિષદ્માં એવું એક વચન મળી આવે

છે: “અસ્માન્ માયી સૃજતે વિશ્વમેતત્” આને લઈને આ લોકોને પાકી ખાત્રી થવા લાગી છે કે નિરપેક્ષ પારમાર્થિક બ્રહ્મ અને સાપેક્ષ માયાશબલિત બ્રહ્મ નોખાં - નોખાં હોવાં જોઈએ.

આવા અર્થઘટનની સૌથી મોટી ખામી એ છે કે ‘માયી’ શબ્દનો અર્થ સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણ મુજબ ‘માયિક’ થતો નથી, જેનામાં માયાનું સામર્થ્ય હોય તેને ‘માયી’ કહેવાય છે. માયાથી કલ્પિત કે માયાથી ભાસતા પદાર્થને ‘માયી’ કહેવાતું નથી.

“અસ્માન્ માયી સૃજતે વિશ્વમેતત્,

તસ્મિંશ્યાન્ત્યો માયયા સંનિરુદ્ધઃ ॥

માયા તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાત્ માયિનન્તુ મહેશ્વરમ્ ।

તસ્યાવયભૂતૈસ્તુ વ્યાપ્તં સર્વમ્ ઈદં જગત્ ॥”

-આમ આ વચન સમ્પૂર્ણ આ પ્રમાણે છે. જે માયાથી વિશ્વનું સર્જન કરવામાં આવ્યું છે તે માયાથી સર્જનહાર પોતે સન્નિરુદ્ધ કે શબલિત થતો નથી. માયા પ્રકૃતિ છે અને માયી મહેશ્વર છે. તેથી આ સમગ્ર જગતમાં તે મહેશ્વરના અવયવ વ્યાપ્ત છે.

આમ ‘માયા’ શબ્દનો અર્થ પ્રકૃતિ કરવામાં આવ્યો છે. આ સ્થૂલ વ્યક્ત જગતની સૂક્ષ્મ અવ્યક્ત અવસ્થાને ‘પ્રકૃતિ’ કહેવાય છે અથવા પરમાત્માના સ્થૂલ બીજરૂપ અદ્વૈતમાં પત્ર-પુષ્પ-ફલ સમા દ્વૈતની જ સૂક્ષ્મ સમ્ભાવનાઓ છે તેને પણ ‘પ્રકૃતિ’ કહેવાય છે. પ્રકૃતિને પરમાત્માથી ભિન્ન માનો કે અભિન્ન માનો કોઈ પણ સંજોગમાં તે પ્રકૃતિના બન્ધનથી ‘માયી’ પરમાત્મા પોતે બંધાતો નથી. પરમાત્મા પોતે મહેશ્વર હોવાના કારણે બંધાતો નથી પણ જીવાત્માના રૂપે બંધાય છે. જ્યારે સૃષ્ટિમાં જન્મેલો જીવાત્મા બંધાય છે. આ સંજોગોમાં આ સૃષ્ટિના સર્જનહારને ‘માયાશબલિત’ કેવી રીતે માની શકાય ?

ગીતા અને ભાગવત્ આ પ્રકૃતિને સુસ્પષ્ટ શબ્દોમાં પરમાત્માની પ્રકૃતિ તરીકે બિરદાવે છે.

૧. ભૂમિરાપોતલો વાયુઃ ખં મનો બુદ્ધિરેવ ચ ।
 અલંકાર ઈતીયં મે ભિન્ના પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥
 અપરેયમિતસ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરમ્ ।
 જીવભૂતાં મહાબાહો યયેદં ધાર્યતે જગત્ ॥ (ગીતા)

૨. દ્રવ્યં કર્મ ચ કાલશ્ચ સ્વભાવો જીવ એવ ચ ।
 વાસુદેવાત્ પરો બ્રહ્મન્ન ચાન્યોર્થોસ્તિ તત્ત્વતઃ ॥ (ભાગવત્)

ભાગવત્ના શ્લોકમાં દ્રવ્ય Matter, કર્મ Kinetic energy, સ્વભાવ Static energy, કાલ Time, જીવ Consciousness આ પાંચેયને પરબ્રહ્મ વાસુદેવથી તત્ત્વતઃ અભિન્ન ગણ્યા છે. આધુનિક વિજ્ઞાન સમ્મત દેશ, કાલ, દ્રવ્ય અને ઊર્જા ના વર્ગીકરણથી આ વર્ગીકરણમાં કંઈક તફાવત દેખાય છે; પરન્તુ જો આપણે વધુ વિચાર કરીશું તો સ્પષ્ટ થશે કે ભાગવતકારના મત મુજબ દ્રવ્ય અને દેશ નોખા-નોખા પદાર્થ નથી. એમને નોખા ગણવાની પદ્ધતિ- એક દ્રવ્ય અને બીજા તેનો અભાવ તે આકાશ-આવા દ્વૈતવાદી પૂર્વગ્રહને આભારી છે. ભાગવતકાર અને ગીતાકાર બન્નેના મત મુજબ દ્રવ્યાત્મિકા પ્રકૃતિમાં પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ, અલંકાર માં આકાશના રૂપે દેશ Space નો સમાવેશ કરી લેવામાં આવ્યો છે. એટલે આપણા દર્શનની પરિભાષામાં જેને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે તેનું નિરૂપણ આધુનિક વિજ્ઞાન સમ્મત 'Matter' અને 'Space' નિરૂપણમાં થઈ જાય છે.

વિજ્ઞાન સમ્મત એનર્જીના બે રૂપો ભાગવતકાર દર્શાવે છે: ૧. કર્મ (Kinetic Energy) અને ૨. સ્વભાવ (Static Energy). તેથી ઊર્જાને ઠેકાણે આપણે ત્યાં કર્મ અને સ્વભાવ એવા બે પદાર્થો સ્વીકારવામાં આવ્યા છે.

કાલ (Time) વિજ્ઞાન અને ભાગવત્ બન્નેની સૂચિમાં આવતો સમાન પદાર્થ છે.

જીવની સત્તાની બાબતમાં આધુનિક વિજ્ઞાન હજી મૌન સેવે છે. કેટલાક અધીર વિચારકો એનો અર્થ એમ કરે છે કે ચેતનાને નોખો પદાર્થ માનવો તે અવૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણ છે. તેની પાછળ એક મજેદાર ઐતિહાસિક કારણ રહેલું છે.

યુરોપના ધર્મમાં આત્મા (Soul) નું અસ્તિત્વ કેવળ મનુષ્ય-પ્રાણીમાં જ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. વનસ્પતિ, વૃક્ષ, કીટ, સર્પ, મત્સ્ય, કાચબા, પશુ-પક્ષી જેવાં પ્રાણીઓમાં નહિ. આ ભેદના તેઓ સાત હેતુ ગણાવે છે, જે હેતુઓને લીધે મનુષ્યની પરિભાષા જ નોખી ઘડવામાં આવી છે.

૧. કેવળ મનુષ્ય જ તર્કશક્તિવાળું પ્રાણી છે.

Only man is descursive animal.

૨. કેવળ મનુષ્ય જ યન્ત્રશક્તિવાળું પ્રાણી છે.

Only man is technological animal.

૩. કેવળ મનુષ્ય જ રાજનૈતિક પ્રાણી છે.

Only man is political animal.

૪. કેવળ મનુષ્ય જ સાંસ્કૃતિક પ્રાણી છે.

Only man is cultural animal.

૫. કેવળ મનુષ્ય જ ધાર્મિક પ્રાણી છે.

Only man is religious animal.

૬. કેવળ મનુષ્ય જ નીતિમાન પ્રાણી છે.

Only man is ethical animal.

૭. કેવળ મનુષ્ય જ સૌન્દર્યાનુભૂતિશીલ પ્રાણી છે.

Only man is esthetic animal.

મનુષ્યાકાર પ્રાણીની આ વિશિષ્ટતા તેના દેહમાં રહેલા આત્માને લીધે છે તેમ યુરોપના ધર્મનું કહેવું છે. પણ આધુનિક વિજ્ઞાન તેને રદિયો આપતાં કહે છે કે આ વિશિષ્ટતા સ્થૂલરૂપમાં મનુષ્યાકાર પ્રાણીમાં જણાતી હોવા છતાં સૂક્ષ્મ રૂપમાં મનુષ્યેતર પ્રાણીઓમાં પણ હતી જ. તે સિવાય આજે અનન્ત બ્રહ્માણ્ડમાં હજારો

નહિ તો સેંકડો ગ્રહલોક એવા હોઈ શકે છે કે જે લોકમાં પૃથ્વી કરતાં વધુ બુદ્ધિમાન અથવા પૃથ્વીના જેટલા બુદ્ધિમાન પ્રાણીઓ વિકસ્યાં હોય. એટલે આ વિશિષ્ટતા ઉપર મનુષ્યાકાર પ્રાણીના એકાધિકારની ધારણાને આજે અવૈજ્ઞાનિક માનવામાં આવે છે. મનુષ્યાકાર પ્રાણીમાં આ વિશિષ્ટતાઓ લાખો વર્ષની વિકાસ શુદ્ધિવાની એક કડી છે. વિકાસવાદી સિદ્ધાન્ત મુજબ માનવીય શરીર બંધારણમાં અને માનવેતર પ્રાણીઓના શરીર બંધારણમાં કોઈ પણ જાતનો તફાવત નથી.

વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળામાં આજે સચેતન શરીરના ઘડતરમાં ઈંટની જેમ વપરાયેલા પ્રોટીન અને ન્યુક્લીયીક એસિડને પેદા કરી શકાય છે. આજથી કરોડો વર્ષ પૂર્વે સરળ એકકોષીય આણુનો વિકાસ જે પ્રક્રિયાથી થયો હતો તેનું કૃત્રિમ પુનરાવર્તન કરીને આજે પણ તેનું નિર્માણ સમ્ભવિત છે. હાઈડ્રોજન પાણી, એમોનિયા, મિથેન અને હાઈડ્રોજન સલ્ફાઈડ ના દ્રાવણમાંથી અલ્ટ્રાવાયોલેટ કિરણોને પસાર કરવાથી આ ચમત્કાર સિદ્ધ કરીને બતાવી શકાય છે.

જો કે ઈંટ બનાવનાર મજૂરને મકાન બનાવવાની ઈજનેરી વિદ્યા ન પણ આવડતી હોય, તેવી રીતે આ પ્રોટીન અને ન્યુક્લીયીક એસિડના નિર્માતાને હજી માનવીય દેહની જટિલ ઈજનેરી વિદ્યા પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તે દેખીતી વાત છે. છતાં જે કંઈ રહસ્ય રહ્યું છે તે ઈંટોથી કુશલ બાંધકામ કરવાની કારીગરીની બાબતમાં છે, મકાન શેનાથી બન્ધાયું છે તે બાબતમાં નથી !

આ ઈંટોની જટિલ સંરચનામાં કરોડો નહિ બલ્કે અરબો વર્ષ લાગ્યાં છે. આટલા લાંબા ગાળામાં જટિલથી જટિલતર અને જટિલતમ બનતી આવી સંરચનાને એક - બે વર્ષમાં વિકસિત કરીને દેખાડવી દેખીતી રીતે શક્ય નથી; પણ તેથી આ માનવદેહના જટિલતમ બંધારણમાં વાપરવામાં આવેલી ઈંટોની ઓળખાણને કોઈ કેવી રીતે ખોટી ઠેરવી શકે ? અમેરિકાના મહાન વૈજ્ઞાનિક કાર્લ સેગાન કહે છે કે વિકાસનો સિદ્ધાન્ત હવે વાદથી આગળ વધીને સત્ય સાબિત થયો છે. “Evolution is fact, not a theory.” આનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ આજે જોઈ શકાય છે. માનવનિર્મિત કોમ્પ્યુટર માનવીની બુદ્ધિ કરતાં વધુ પ્રભાવશાળી રીતે તર્ક કરવા સક્ષમ બની રહ્યું છે ! તેથી કોમ્પ્યુટરમાં આત્માના અસ્તિત્વને સ્વીકારી શકાતું નથી. ઈતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે તર્કશક્તિ, યન્ત્ર વિજ્ઞાન, રાજનીતિ, સંસ્કૃતિ,

ધર્મ, નીતિ કે સૌન્દર્યાનુભૂતિ વગેરે ગુણો પૃથ્વીના દરેક સ્થળે, દરેક કાળમાં, દરેક માનવીમાં એકસરખી રીતે, એક સરખા પ્રમાણમાં વિકસિત થયેલા દેખાતા નથી. એટલે શું એમ માનવું કે દેહમાં રહેલા આત્માનાં માપ નોખા - નોખા હશે ?

આ યુક્તિવાદોથી કેવલ મનુષ્યાકારવાળા પ્રાણીના દેહમાં વિદ્યમાન રહી શકે તેવાં યુરોપિયન ધર્મસમ્મત આત્માના સ્વરૂપ કે અસ્તિત્વ નું ખાણન થતું માની શકાય છે. આપણે ત્યાં તો આ બાબતમાં તદ્દન નોખી વિચારસરણી હતી. આપણી આત્માવિષયક વિચારસરણીનું હજી વિજ્ઞાને ખાણન કર્યું નથી અને ભવિષ્યમાં કરી શકે તેવી સમ્ભાવના પણ નથી !

આપણા ધર્મમાં આત્માના અસ્તિત્વના અંધાણ આપણી તર્કશક્તિ, તન્ત્રશક્તિ, રાજનીતિ, સંસ્કૃતિ, ધર્મ, નીતિ કે સૌન્દર્યાનુભૂતિ ના આધારે કરવામાં આવેલા નથી, કેમકે આ બધી શક્તિઓ દેહથી સમ્બન્ધ રાખનારી છે. આપણે ત્યાં આત્મચેતનામાં મન, બુદ્ધિ, અલંકાર, ચિત્ત, પ્રાણ, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો વગેરે દરેકના સામર્થ્યને બાહ્ય આરોપિત માનવામાં આવ્યા છે. દા.ત. જેમ વિજળી (Electricity) માં શબ્દને અભિવ્યક્ત કે ગ્રહણ કરવામાટે પોતાનું સામર્થ્ય ન હોવા છતાં સ્પીકર કે માઈક જેવા સાધનોથી તે સામર્થ્ય આવી જાય છે, તેવી જ રીતે ચેતનમાં પણ શબ્દોચ્ચારણનું સામર્થ્ય કે શબ્દશ્રવણનું સામર્થ્ય નથી, છતાં વાણી અને કાન ને લીધે આપણી ચેતના શબ્દોચ્ચારણ કે શબ્દગ્રહણ માટે સમર્થ બને છે.

આખા દેહને પહેલાં એક ઘડિયાળની માફક બનાવીને પાછળથી ચાવી ભરવામાં આવતી હોય અથવા ટેપરેકોર્ડમાં બેટ્ટી મૂકવાથી તે ચાલુ થાય તેવી રીતે દેહમાં આત્મા મૂકવામાં આવ્યો હોય એમ આપણે નહોતા માનતા. દેહમાં આત્માના આગમનનું એક યજ્ઞના રૂપમાં ખૂબ સરસ વર્ણન ઉપનિષદ્માં આપવામાં આવ્યું છે.

“આ લોક એક અગ્નિ છે, તેમાં સૂર્ય સમિધા જેવો છે. સૂર્યના કિરણો તે સમિધામાંથી નીકળતો ધુમાડો છે. દિવસનો પ્રકાશ તે અગ્નિનો ચમકારો છે. ચન્દ્રમા તે અગ્નિના અક્ષરા જેવો છે. નક્ષત્રો તેના તાણખાં

જેવા છે. આ અગ્નિમાં દેવતાઓએ પાણીની આલુતિ આપી તેથી સોમ તત્ત્વની ઉત્પત્તિ થઈ. તે સોમની આલુતિ મેઘરૂપી અગ્નિમાં આપવામાં આવે છે. હવા મેઘની સમિધા જેવી હોય છે. વાદળાં ધુમાડાને ઠેકાણે હોય છે. ચમકતી વીજળી આ ધુમાડારૂપી અગ્નિની જ્વાળા છે. પડતી વીજળી તેના અક્ષરસમી હોય છે. મેઘગર્જના આ મેઘરૂપી અગ્નિના તણખા જેવી હોય છે. આમાં સોમની આલુતિ આપવાથી વરસાદ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વરસાદની આલુતિ પૃથ્વીરૂપી અગ્નિમાં આપવામાં આવે છે.

તે પૃથ્વીરૂપી અગ્નિની સમિધા સમો સંવત્સર (એક વર્ષનો સમય) હોય છે. આ પૃથ્વીરૂપી અગ્નિનો ધુમાડો તે આકાશ છે. રાત્રિ તેની જ્વાલા છે. દિશાઓ અક્ષરા જેવી છે અથવા તણખા છે. આ પૃથ્વીરૂપી અગ્નિમાં વર્ષાની આલુતિ આપવાથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે. અન્નની આલુતિ પુરુષરૂપી અગ્નિમાં આપવામાં આવે છે.

પુરુષરૂપ અગ્નિની સમિધા વાણી છે, પ્રાણ ધુમાડો છે, જીભ પુરુષરૂપી અગ્નિની જ્વાલા છે, તેના નેત્રો અક્ષરા છે, શ્રવણેન્દ્રિય તણખાં છે. આ પુરુષરૂપી અગ્નિમાં અન્નની આલુતિ આપવાથી વીર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. વીર્યની આલુતિ સ્ત્રીરૂપી અગ્નિમાં આપવામાં આવે છે.

સ્ત્રીરૂપી અગ્નિમાં જનનેન્દ્રિય (ઉપસ્થ) સમિધા જેવી હોય છે, શૃંગારિક સંકેતો ધુમાડા છે. યોનિ જ્વાલા જેવી હોય છે, સમ્ભોગ અક્ષર છે, તેનાથી મળતું સુખ તણખા છે. આ સ્ત્રીરૂપી અગ્નિમાં વીર્યની આલુતિ આપવાથી એટલે કે પાંચમી આલુતિથી મૂળ જલતત્ત્વ પુરુષાકારે પ્રકટ થાય છે.

તે પુરુષ ગર્ભમાં દશેક માસ રહીને બહાર આવે છે. પછી આયુષ્ય પ્રમાણે જીવે છે. મર્યા પછી તે જે પાંચ અગ્નિઓમાંથી પસાર થઈને

આવ્યો હતો, તેમાંથી પસાર થઈને પાછો ચાલ્યો જાય છે”.

આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આપણો આત્મા પાણી, વરસાદ, અન્ન, વીર્ય અને ગર્ભ એમ અનેક અવસ્થાઓમાંથી પસાર થતો હોય છે. એટલે આધુનિક વિજ્ઞાન પ્રયોગશાળામાં હાઈડ્રોજન, પાણી, એમોનિયા, મિથેન, હાઈડ્રોજન સલ્ફાઈડ ના દ્રાવણમાં અલ્ટ્રાવાયોલેટ ના કિરણોને પસાર કરવાથી જે ચેતના સૂક્ષ્મ રીતે પ્રકટ થતી હોય છે તે ચેતનામાં તર્કશક્તિ, તન્ત્રશક્તિ, રાજનીતિ, સંસ્કૃતિ, ધર્મ, નીતિ કે સૌન્દર્યાનુભૂતિનું સામર્થ્ય ન હોય તો આપણને તેનો કોઈ વાંધો હોવો જોઈએ નહિ. અથવા તો માનવનિર્મિત કોમ્પ્યુટરમાં માનવી કરતાં વધારે સમર્થ તર્કશક્તિ ખીલવી શકાતી હોય તો તે કોમ્પ્યુટરમાં આત્માના અસ્તિત્વને સ્વીકારવાની આવશ્યકતા આપણને જણાતી નથી, કારણ કે આત્માના એવા સ્થૂલ લક્ષણો આપણે ક્યારે પણ ઘડ્યાં જ ન હતાં.

આધુનિક વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓ (Soul) ને મારી નાખવાની મથામણ છે. પણ આત્મા તો અજ્ય, અમર છે અને રહેશે. વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળામાં પ્રોટીન કે ન્યુક્લીયીક એસિડ ના આણુના નિર્માણથી આપણા આત્માને કોઈ આંચકો લાગતો નથી. તે શુદ્ધ ચેતનારૂપ છે અને સર્વત્ર વિદ્યમાન છે. તે પાણીમાં, વાદળામાં, વરસાદમાં, અન્નમાં અને દરેક પ્રાણી- કીટ, સર્પ, મત્સ્ય, કાચબા, પશુ- પક્ષી, વનસ્પતિ, વૃક્ષ કે મનુષ્ય માં -સર્વત્ર વિદ્યમાન છે. તે ક્યાંય પણ પ્રકટ થઈ શકે છે. હાઈડ્રોજન વગેરે તત્ત્વોના પ્રવાહને સ્ટેરીલાઈઝ કરવાથી જીવાણુઓ મરી જતા હશે; પરન્તુ જીવાત્મા મરતો નથી. ગીતામાં ભગવાન્ કહે છે: “અછેદ્યોયમ્ અદાહ્યોયમ્ અક્લેદ્યોઽશોભ્યએવ ચ, નિત્ય: સર્વગત:” જીવાત્માને કાપી, બાળી, ભીંજવી, સૂકવી શકાતો નથી. તે નિત્ય અને સર્વગત સર્વત્ર

વિદ્યમાન છે.

જે નિત્ય છે તે નથી મરી શકતું કે નથી જન્મી શકતું, છતાંય ક્યારેક તે પ્રકટ થઈ શકે છે તો ક્યારેક તિરોહિત પણ થઈ શકે છે. તેથી જ વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળામાં પણ તે ચેતના પ્રકટ થાય છે પણ પેદા થતી નથી. ગર્ભમાંથી બાળક પ્રકટ થાય છે, પેદા થતું નથી.

મનુષ્યની તર્કશક્તિ, નીતિમત્તા વગેરે ગુણોનું જેવું સ્વરૂપ આજના મનોવિજ્ઞાન, સમાજવિજ્ઞાન, નૃતત્ત્વવિજ્ઞાન, શરીરવિજ્ઞાન, રસાયણવિજ્ઞાન, ભૌતિકવિજ્ઞાન કે જ્યોતિર્વિજ્ઞાન ને આધારે સિદ્ધ થઈ રહ્યું છે તે આનો પુરોવો છે. જડ અને ચેતન ની વચ્ચે અતિ દ્વૈત કે અતિ અદ્વૈત ને આ સૃષ્ટિમાં ક્યાંય પણ સ્થાન નથી. તેનું સ્થાન કેવળ હઠવાદી દાર્શનિકની બુદ્ધિમાં જ છે.

ઉપનિષદોની રસદષ્ટિની આ મહત્તા છે કે આત્મચેતનાને સમષ્ટિરૂપે તે સર્વવ્યાપી અને વ્યષ્ટિરૂપે પરમાણુરૂપ આમ વિરોધી ધર્મોથી યુક્ત માને છે. વિજ્ઞાન આજે પ્રકાશને કિરણ અને તરફ ઉભયરૂપે સ્વીકારે છે તેવી જ રીતે ભગવાને ગીતામાં આત્મચેતનામાં રહેલા આ બન્ને ગુણોને સ્વીકાર્યા છે.

નિત્ય: સર્વગત: સ્થાણુરચલોયં સનાતન । અને

મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂત: સનાતન: ।

મન: ષષ્ઠાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ।

શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્ચાપ્યુત્કામતીશ્વર: ।

ગૃહીત્વૈતાનિ સંયાતિ વાયુર્ગન્ધા નિવાશયાત્ ॥

એટલે જીવાત્મા સમષ્ટિરૂપે વ્યાપ્ત છે અને વ્યષ્ટિરૂપે આણુપરિમાણ છે. સમષ્ટિરૂપે તે અચલ છે જ્યારે વ્યષ્ટિરૂપે એક દેહમાંથી એક લોકમાંથી બીજા દેહમાં અથવા બીજા લોકમાં સગ્યાર પણ કરી શકે છે. જેમ વાયુ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે પણ તેવા વાયુથી પુષ્પની સુવાસ એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જઈ શકતી નથી; પરન્તુ જ્યારે વાયુની લહેર આવે છે ત્યારે પુષ્પની સુગન્ધ સગ્યારી બને છે. તેથી ઉપનિષદ્ પરમાત્માને વ્યષ્ટિરૂપ આણુ જીવાત્મા કરતાંય આણીયાન્ - પરમાણુરૂપ ગણે છે અને સમષ્ટિરૂપ સર્વવ્યાપી મહાન ચૈતન્ય કરતાંય વધુ મહીયાન્ - મહાવ્યાપી ગણે છે. બ્રહ્મ આપણા જીવાત્માની ભીતર રહેલો અન્તર્યામી પરમાત્મા છે, પ્રકૃતિમાં વ્યાપી રહેલા પુરુષ કરતાં મહાન પુરુષોત્તમ છે.

કાલ, કર્મ, સ્વભાવ, દ્રવ્ય અને જીવ ના પંચવિધરૂપો એક જ બ્રહ્મની દ્વિવિધ પ્રકૃતિઓ છે: ૧. અપરા પ્રકૃતિ ૨. પરા પ્રકૃતિ.

ભૂમિરાપોડનલો વાયુ: ખં મનોબુદ્ધિરેવ ચ ।

અહંકાર ઈતીયં મે ભિન્ના પ્રકૃતિરષ્ટધા ।

અપરેયમિતસ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરામ્ ।

જીવભૂતાં મહાબાહો યથેદં ધાર્યતે જગત્ ॥

એક જ પરમાત્મામાં અપરા પ્રકૃતિના વિવિધ રૂપોના અને પરા પ્રકૃતિના વિવિધ રૂપોના દ્વૈતની સૂક્ષ્મ સમ્ભાવનાઓ ભરેલી રહે છે, જેમ એક જ બીજમાં કોઈક વૃક્ષના વિવિધ વર્ણ, આકૃતિ, ગન્ધ અને સ્વાદવાળા પત્ર, પુષ્પ અને ફળના દ્વૈતની સૂક્ષ્મ સમ્ભાવનાઓ વિદ્યમાન હોય છે. તેથી ભાગવત્ કહે છે કે “**દ્રવ્યં કર્મ ચ કાલશ્ચ સ્વભાવો જીવ એવ ચ**” તે વાસુદેવ પરમાત્મામાંથી તત્ત્વદષ્ટિએ નોખા નથી, રૂપ નોખા - નોખા હોવા છતાંય. આ વિવિધ રૂપોમાં બ્રહ્મે પોતાને જ પ્રકટ કર્યો છે. “**તદાત્માનં સ્વયમ્ અકુરુત**”. તેથી આ વિવિધ રૂપો પરમાત્માની સુકૃતિ - સુન્દર કૃતિ છે. “**તસ્માત્ તત્ સુકૃતમ્ ઉચ્યત ઈતિ**” અહીં જે કંઈ અભિવ્યક્ત થયું છે તે પરમાત્માની સુકૃતિ જ છે “**યદ્ વૈ તત્ સુકૃતમ્**”. કેમકે પરમાત્મા રસરૂપ છે, તેથી તેની દરેક કૃતિમાં એક વિશિષ્ટ રસ અભિવ્યક્ત થયો છે: “**રસો વૈ સ:**”. આ રસને ઓળખ્યા વિના આ સૃષ્ટિમાં આનન્દ મળવાનો નથી: “**રસં હ્યેવાયં લબ્ધ્વા આનન્દી ભવતિ**”. આ સૃષ્ટિમાં દરેક પ્રાણીમાં રહેલી જીજીવિષા - જીવવાની લાલસા જણાય છે તે આ વાતોનો પુરાવો છે. આ આકાશમાં ભરેલા વાયુમાંથી જ્યારે આપણે એક શ્વાસ અન્દર લઈએ છીએ ત્યારે આપણને તે આનન્દને જ માણીએ છીએ. નહિ તો શા માટે કોઈ પ્રાણી શ્વાસ લેવાની ભાંજગડમાં પડે? “**કો હ્યેવાન્યાત્ ક: પ્રાણ્યાત્ યદેષ આકાશ આનન્દો ન સ્યાત્ ?**”. તે બ્રહ્મ ખરેખર દરેક પ્રાણીને આનન્દિત બનાવી રહ્યો છે: “**એષ હ્યેવ આનન્દયાતિ**”.

આ હતી આપણી ઉપનિષદોની રસદષ્ટિ. વિજ્ઞાને આ રસદષ્ટિનું ખાણુન કર્યું નથી કે તે તેમ કરી શકતું પણ નથી. વિજ્ઞાનના વિકાસની સાથે આ રસદષ્ટિનું ખાણુન થવાનું છે. જે ક્યારે પણ વિજ્ઞાન આ રસદષ્ટિનું ખાણુન કરવા ઈચ્છશે તો તે વિજ્ઞાન ત્યારે માનવીય બુદ્ધિને ગમતા બીબામાં સ્થૂળને ઢાળવાની મથામણ નહિ

રહે પણ કેવળ આ સૃષ્ટિમાં વિનાશકારી સાધનાને શોધવાની મથામણમાં વિકૃત બની જશે.

એટલે આપણા દર્શનમાં રહેલી રસદષ્ટિને મેળવ્યા વિના જો આપણે વિજ્ઞાનથી આંધળા બનવા જઈશું તો આપણે આપણા વિનાશના સાધનોને જ વલોરતા હોઈશું. આવશ્યકતા તો એ છે કે જેમ આપણા દર્શને ધર્મદ્વારા રસદષ્ટિ મેળવી તેમ વિજ્ઞાને પણ તે દષ્ટિનો વારસો આપણા દર્શનદ્વારા મેળવવો જોઈએ. એટલે હવે આપણે વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે રસદષ્ટિના મહત્વ અને સ્વરૂપને પિછાણવું જોઈએ.

૩. વિજ્ઞાનમાં આપણી રસદષ્ટિ

‘જ્ઞાન’ એ સામાન્યવાચક શબ્દ છે. ‘જ્ઞાન’ શબ્દની આગળ ‘વિ’ ઉપસર્ગ જોડવાથી ‘વિજ્ઞાન’ શબ્દ બન્યો. ‘વિ’ ઉપસર્ગનો અર્થ છે વિશિષ્ટતા. વિશિષ્ટ જ્ઞાન એટલે વિજ્ઞાન.

વિજ્ઞાનના વિષય સ્થૂળ હોય કે સૂક્ષ્મ હોય, તે બધા હોય છે વિશિષ્ટ વિષયો. તે-તે વિષયોની વિશિષ્ટતા તે-તે વિષયોના શ્રેષ્ઠત્વ કે વધુ પ્રામાણિક હોવાના અર્થમાં કહેવાતી નથી. એક સાચા વૈજ્ઞાનિકનું માનસ એટલું આગ્રહ રહિત હોવું જ જોઈએ કે તેણે પોતે કરેલાં નિરીક્ષણ કે પરીક્ષણ થી જે સાબિત થયું છે તે સત્ય છે કે અસત્ય છે તેની ભાંગડામાં પડવાને બદલે પોતે કરેલાં પરીક્ષણ કે નિરીક્ષણ ના નિષ્કર્ષની તટસ્થ રીતે તે રજૂઆત કરે. એક વૈજ્ઞાનિકમાટે આ પ્રક્રિયા વધુ વાજબી છે.

જે માન્યતાનું પરીક્ષણ કે નિરીક્ષણ શક્ય ન હોય તેવી માન્યતામાં વિશ્વાસ રાખવા છતાંય તે માન્યતાને વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાન્તનો દરજ્જો આપી શકાતો નથી. એક દિશામાં કરેલા નિરીક્ષણ કે પરીક્ષણ નો એક નિષ્કર્ષ કાઢવામાં આવતો હોય, પછી બીજી દિશામાંથી તેનું નિરીક્ષણ કે પરીક્ષણ કરતાં પોતાના અગાઉના નિષ્કર્ષથી બીજો કોઈક વિપરીત નિષ્કર્ષ પણ કાઢી શકાય. એટલે પોતાના નિષ્કર્ષને ત્રિકાલાબાધિત સત્ય માનવાની મનોવૃત્તિ એક સાચા વૈજ્ઞાનિકની કદી હોઈ શકતી નથી. તેથી વિશિષ્ટ જ્ઞાનનો અર્થ એટલો જ છે કે કોઈક ચોક્કસ રીતે કરવામાં આવેલા

નિરીક્ષણ કે પરીક્ષણ થી મળતો એક વિશિષ્ટ નિષ્કર્ષ તેનું નામ ‘વિજ્ઞાન’.

સ્થૂળમાં સૂક્ષ્મને જાણવાની દાર્શનિક મથામણથી જે સન્દેહ અને પ્રશ્નો માનવીય બુદ્ધિની સામે ઊભા થયા તે સન્દેહના અને પ્રશ્નોના સમાધાન વૈજ્ઞાનિક મથામણદ્વારા આપવાનો પ્રયાસ તે વિજ્ઞાન છે. પ્રશ્નો દર્શને ઊભા કર્યા, તેના ઉત્તર વિજ્ઞાન આપવા માગે છે. માટે દર્શન પ્રશ્નકર્તા છે તો વિજ્ઞાન ઉત્તરદાતા છે. પણ એકબીજાને સાંભળ્યા વિના જ જો બન્ને બોલવા માંડે તો માનવીય બુદ્ધિની ધારાસભામાં સંવાદ અને વિવાદ ના બદલે નર્ચો ઘોંઘાટ જ સંભળાશે. દર્શન અને વિજ્ઞાન વચ્ચે વિવાદ પછી કોઈક સંવાદ અને તે સંવાદમાં પાછો કોઈક પ્રકારનો વિવાદ ચાલતો રહે તેમાં કશો વાંધો ન જ હોઈ શકે; પરંતુ બન્નેની વચ્ચે અબોલાની મનોવૃત્તિ હોવી બન્નેમાટે હાનિકારક થશે. તેવી જ રીતે, એકબીજાની મર્યાદા જાળવ્યા વિના પોતેજ બોલતા રહેવાની મનોવૃત્તિ પણ અવાજબી છે.

સત્યાસત્યનો સામાન્ય નિષ્કર્ષ કાઢતા પહેલાં દર્શને વિજ્ઞાને કરેલાં નિરીક્ષણ કે પરીક્ષણ ના વિશિષ્ટ નિષ્કર્ષોની વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. તેવી રીતે, વિજ્ઞાને પણ પોતાના વિશિષ્ટ નિષ્કર્ષની સફળતાથી એટલા બધા ન કુલાઈ જવું જોઈએ કે મનુષ્યની બુદ્ધિની સામે કયા સામાન્ય પ્રશ્નો છે તેના તરફ બેદરકાર થઈ જાય.

વૈજ્ઞાનિક નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણમાં સંશ્લેષણ અને વિશ્લેષણ ની પ્રક્રિયાને અપનાવીને કંઈક જોડ - તોડ ચાલતી રહેવી જોઈએ. જે એકમનું નિરીક્ષણ કે પરીક્ષણ અભિપ્રેત હોય તે જો સ્થૂળ સમષ્ટિ હોય તો તેની ઘટક સૂક્ષ્મ વ્યષ્ટિઓનું જ્ઞાન તે એકમના વિશ્લેષણ વિના નહિ મળે, તેને તોડીને જોયા વિના છૂટકો નથી. તેવી રીતે, જે એકમમાં સ્થૂળ વ્યષ્ટિ હોય તો તે કઈ સૂક્ષ્મ સમષ્ટિનો ભાગ કે અંક છે તે જાણવામાટે તે એકમનું સંશ્લેષણ પણ કરવું જ પડશે. જો તેને જોડતાં ન આવડતું હોય તો જ્ઞાન મળશે નહિ.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે પરીક્ષણ હોય કે નિરીક્ષણ, વિજ્ઞાનમાં વિશ્લેષણાત્મક તર્કપદ્ધતિ અને સંશ્લેષણાત્મક તર્કપદ્ધતિ બન્નેની મહત્તા એક સરખી હોય છે.

દા.ત. મેડિકલ સાયન્સના વિદ્યાર્થીને શરીરરચનાનું જ્ઞાન મેળવવા માટે દેડકાનું ડિસેક્શન કરવું પડે છે, કારણ કે શરીર એક એવો એકમ છે કે જેને આપણે સ્થૂળ સમષ્ટિ માની શકીએ છીએ. શરીરના સૂક્ષ્મ અંગ - પ્રત્યક્ષો શરીરની ભીંતર લોય છે, એટલે શરીરને ચીર્ષા વિના તેની અન્દરની રચના જાણી શકાતી નથી. યુરેનિયમના અણુના વિઘટન વિના આણુવિકી ઊર્જા મળી શકતી નથી, કેમ કે યુરેનિયમ નો અણુ ઈલેક્ટ્રોન, ન્યુટ્રોન અને પ્રોટોન ના પરમાણુઓની સમષ્ટિ છે.

મેડિકલ સાયન્સનો વિદ્યાર્થી જ્યારે એક દેડકાનું વિશ્લેષણ કે ડિસેક્શન કરીને તેના અંગ - પ્રત્યક્ષોની રચનાને સમજવાનો પ્રત્યન કરતો લોય ત્યારે તેનું લક્ષ્ય આ જ્ઞાન મેળવીને અનેક રોગીઓના રોગી અંગ - પ્રત્યક્ષોને કાઢીને અથવા ઉપચાર કરીને અથવા નવાં પ્રત્યારોપણ કરીને તેઓને સ્વસ્થ બનાવવાનું હોવું જોઈએ. આવો હેતુ જો ન હોય તો નિરર્થક હિંસા કૂર અપરાધ છે. ટ્રેન કે મોટર ની હોનારતમાં ઘાયલ થયેલ લાવારીસ ગરીબના શરીરને કાપી નાખવા માટે ઘણી વખત સરકારી હોસ્પીટલમાં જીનિયર ડોક્ટરો તૂટી પડતા હોય છે. જ્ઞાન મેળવવાની તેમની ભૂખને સંતોષવા બીજાની એવી કૂર છલના કરવાની મનોવૃત્તિમાં રસદષ્ટિનો સર્વથા હાસ થયો કહેવાય. જો કે દેડકાના ડિસેક્શનમાં પણ તેવી જ કુરતા રહેલી છે, છતાંયે રસનિષ્પત્તિમાં સાધારણીકરણની મહત્તા કેટલી બધી છે તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. એક દેડકો પોતે ગમે તેટલો ભૂખ્યો હોય છતાં બીજા દેડકાને મારીને ખાઈ જતો નથી. જો તે કીડા-પતંજીઆઓને ન ખાય તો તે પોતે ભૂખ્યો મરી જાય છે, તેથી પ્રકૃતિમાં એક દેડકામાં બીજા દેડકામાટે સાધારણીકરણનો એટલો બોધ સ્વતઃસિદ્ધ હોય છે. પરન્તુ મનુષ્યે આ સ્વતઃસિદ્ધ બોધને પોતાના કૃત્રિમ વિજ્ઞાનથી આજે દબાવી દીધો છે. તેથી મનુષ્ય - મનુષ્ય વચ્ચેનું સાધારણીકરણ ક્યારેક ખતમ થઈ જતું હોય તેવું દેખાય છે. એકબીજાથી પરિચિત થવામાટેના વૈજ્ઞાનિક સાધનોનો પુષ્કળ વિકાસ થવા છતાંય નવું જાણવાની દોડાદોડમાં રસદષ્ટિના ક્યડાઈ જવાની હકીકત આ હોનારતને આભારી છે.

આપણું દર્શન તો આ જગતના કણકણની સાથે રસદષ્ટિ કેળવવાના પ્રયોજનથી સાધારણીકરણનો બોધ આપવા માગે છે. “સર્વ ખલુ ઈદં બ્રહ્મ” આ બ્રહ્મદષ્ટિ કેળવવી પ્રારમ્ભિક દશામાં શક્ય ન હોય ત્યારે આપણા ધર્મ અનેકવિધ પ્રાણીઓને અનેકવિધ પૂજનીય દેવતાઓના વાહન તરીકે સ્વીકારીને તેમની હિંસાથી

આપણને દૂર રાખે છે. સિંહ અમ્બાનું વાહન, બળદ શિવનું, ઉંદર ગણપતિનું, ગરુડ વિષ્ણુનું, સર્પ મહાદેવનું આભૂષણ, મયૂરપિચ્છ કૃષ્ણનું આભૂષણ વગેરે. દેવપૂજા અથવા તેવા પ્રયોજન વિના કોઈ પણ વૃક્ષના પત્ર કે પુષ્પ ને તોડવામાં પણ ‘અલ્પીયસી’ હિંસા માનવામાં આવી છે.

મનુષ્યેતર પ્રાણીમાં આત્મા ન હોવાથી તેમને ખાઈ જવામાં કોઈ જાતનું પાપ નથી, એવું વિધાન આપણા ધર્મમાં નથી. દરેક પ્રાણીમાં આત્મા છે, તેથી કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા તે પાપ છે. જે સ્મૃતિકાર “ન માંસભક્ષણે દોષઃ ન નિદ્રાયાં ન મૈથુને, પ્રવૃત્તિરેષા ભૂતાનામ્” કહે છે તે જ સ્મૃતિકાર એમ પણ કહે છે કે: “માં સ ખાદયિતામુત્ર યસ્ય માંસમિહાદ્મ્યહમ્, ઈતિ માંસસ્ય માંસત્વં પ્રવદન્તિ મનીષિણઃ”. પ્રથમ સ્મૃતિકારે કહ્યું કે જેમ નિદ્રા કે મૈથુન દેહમાટે સ્વાભાવિક છે, તેમ, માંસભક્ષણ પણ સ્વાભાવિક છે. માટે માંસભક્ષણમાં દોષ નથી. તે સ્મૃતિકારે બીજા વચનમાં કહ્યું કે જેનું માંસ આજે તમે ખાઈ રહ્યા છો તે આવતા ભવમાં તમારું માંસ ખાશે. ‘માં’ = મને ‘સ’ = તે ખાશે તેથી માંસને ‘માંસ’ કહેવામાં આવે છે.

બીજા પ્રાણીને ખોરાક બનાવવામાટે પ્રકટ થતા ભયઙ્કર રસના સાધારણીકરણનો આ બોધપાઠ છે. બીજાની ભયઙ્કરતા જેમ આપણા જીવનને કડુણ બનાવી દે છે તેમ આપણી ભયઙ્કરતા બીજાને માટે કડુણ નીવડતી હોય છે.

કર્મશુદ્ધલાની કડીના રૂપમાં માનવેતર પ્રાણીઓના રૂપે પણ માનવદેહમાં આવેલો આત્મા પ્રકટી શકે છે એમ કહીને આપણો ધર્મ બધા જ પ્રાણીઓ માટે આપણામાં સાધારણીકરણનો ભાવ જણાવવા માગે છે, તેવી રીતે, આધુનિક વિજ્ઞાન તે કર્મમૂલક “લખ ચોરાસીના ફેરા” ને ઠેકાણે ડાર્વિનના વિકાસવાદી સિદ્ધાન્તના આધારે વિકાસ શુદ્ધલાની કડી રૂપે માનવ અને માનવેતર પ્રાણીઓની વચ્ચે સાધારણીકરણનો હેતુ સિદ્ધ કરે છે.

અમીબા કે પ્રોટોપ્લાઝમ્ થી માંડીને મનુષ્યાકાર શરીરની જટિલતમ સંરચનામાં એક સૂક્ષ્મ સમષ્ટિનો અદ્વૈત સમ્બન્ધ જણાતાં “Man is rational

animal” અને “Reason is the seat of soul” માં વખણાયેલી ‘રેશનાલીટી’ અને ‘સોલ’ ની દ્વિધા આજે મરી પરવારી છે. આજે હવે આધુનિક વિજ્ઞાનને ‘નેચરલ બેલેન્સ’ ની મહત્તા ખ્યાલમાં આવી છે. પણ આપણી ધર્મદષ્ટિ જેવી સમતુલા જાળવવા સમર્થ હતી તે મહત્તાને પાછી સ્વીકારતાં હજી આપણને થોડોક સમય લાગશે. કમબદ્ધ વિકાસશૃંખલામાં જોડાયેલી એક કડી કરતા વધુ પડતું મહત્વ જ્યારે એક નરે પોતાને બુદ્ધિમાન કહીને માની લીધું ત્યારે “આત્મા વાનરમાં નહિ, પણ નરમાં હોય છે” ની ભ્રાન્તિ બુદ્ધિમાં ભરાઈ ગઈ! તે બુદ્ધિમત્તાથી નરે વાતાવરણને એટલું પ્રદર્શિત કર્યું કે તે સ્થૂળ બુદ્ધિમત્તાની ભીતરમાં રહેલી સૂક્ષ્મ મૂર્ખતા આજે ઉઘાડી પડી ગઈ છે! આવી મૂર્ખતા કદાચ વાનર, ગધેડા કે ઘુવડ ન કરી શક્યા હોત! તેઓની સ્થૂળ બુદ્ધિરહિતતામાં એક સૂક્ષ્મ બુદ્ધિમત્તા પોતાનો ભાગ ભજવી રહી હતી!

આ દેહમાં ચીરકાલ કરનાર આધુનિક સર્જનને તે મહાન સર્જકદ્વારા દેહમાં મુકાયેલ આત્મા જડતો નથી! તેથી વૈજ્ઞાનિક ચિન્તન અનાત્મવાદી થવા માગે છે.

રશિયાએ જ્યારે અવકાશમાં પહેલો સ્પૂતનિક ગબડાવ્યો ત્યારે અવકાશમાં તેમને ક્યાંય પણ પરમેશ્વર જડયો નહિ, તેથી આધુનિક બ્રહ્માણ્ડવિજ્ઞાનના આધારે કેટલાક લોકો અનીશ્વરવાદી વિચારધારાને વધાવવા માગે છે.

આપણી માનવનિર્મિત ધારાસભાઓમાં અનેક જાતના છળકપટથી ચુંટાઈ આવેલા મનુષ્યોએ પાર્ટીના આદેશને અનુસરીને માથા ગણવાની પદ્ધતિથી સાચા - ખોટાનું ધારાકીય નિર્ધારણ શરૂ કર્યું એટલે આપણે માની લીધું કે વગર વોટે ઘડી કાઢવામાં આવેલી શાસ્ત્રોની ધારાઓમાં નિર્ધારિત કરેલા પાપ - પુણ્યના ભેદ ખોટા છે. એટલે સાચા - ખોટાના નિર્ણયમાં બિનધાર્મિક વિચારસરણીના ગુણગાન વધુ ગવાય છે.

શાસ્ત્રોએ આ સૃષ્ટિને પાઞ્ચભૌતિક પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ થી નિર્મિત માની હતી. રસાયણવિજ્ઞાને જલના એક Molecule માં H₂O ના રૂપમાં હાઈડ્રોજન અને ઓક્સિજન ના પરમાણુ શોધી કાઢ્યા એટલે લોકો

શાસ્ત્રકારોને અજ્ઞાની માનવા માંડ્યા! રસાયણવિજ્ઞાનના વૈજ્ઞાનિકો જગતના મૂળ તત્ત્વોની સૂચિ ૮૦ પરથી ૯૬ પર અને ૯૬ પરથી વધારી ૧૦૦ સુધી કરીને પણ થાકવાનું નામ નહોતા લેતા ત્યારે ભૌતિક વિજ્ઞાને રસાયણવિજ્ઞાન દ્વારા ઊભી કરેલી ભ્રાન્તિને ભાંગી નાંખી. કહેવાતા મૂળ રાસાયણિક તત્ત્વોનું (p+n) e રૂપે પ્રોટોન, ન્યુટ્રોન અને ઈલેક્ટ્રોન પરમાણુઓમાં વિભાજન શક્ય બની ગયું! છતાંય આપણે હાઈડ્રોજનની હકીકતનો અસ્વીકાર કર્યો નથી. કેટલાક ઉત્સાહી અધાર્મિકો એમ કહેવા માંડ્યા કે પાઞ્ચભૌતિક તત્ત્વો નથી. આ તો એવો જ યુક્તિવાદ કહેવાય કે સુન્દર ચિત્રકલાનું વિશ્લેષણ તેના રંગો અને કેનવાસ માં થઈ જતું હોવાથી આપણે તે ચિત્રોની હકીકતનો અસ્વીકાર કરી દઈએ.

એક આણુરૂપ એકમનું અમુક પરમાણુઓમાં વિશ્લેષણ થઈ શકતું હોવાથી જો તે આણુનું સ્વરૂપ અવાસ્તવિક થઈ જતું હોય તો જેને આપણે પરમાણુ માન્યો છે તેનું તેના કરતાંય સૂક્ષ્મ પરમાણુઓમાં વિભાજન શક્ય હોય છે. મનોવિજ્ઞાનનો ‘ગેસ્ટાલ્ટ’ નામનો સિદ્ધાન્ત છે કે એક વર્ગાકૃતિનું ચાર લીટીઓમાં વિભાજન થઈ શકતું હોવાથી વર્ગાકૃતિ અવાસ્તવિક બની જતી નથી. કેમ કે તે લીટીઓનું પાછું બિન્દુઓમાં વિભાજન શક્ય હોય છે. જેમ ચોપડીનું તેના પાનાઓમાં, પાનાઓનું તેના ફકરાઓમાં, ફકરાઓનું લીટીઓમાં, લીટીઓનું વાક્યમાં, વાક્યનું શબ્દોમાં, શબ્દોનું અક્ષરોમાં, અક્ષરનું સ્વર અને વ્યંજનના સંજ્ઞેતોમાં વિભાજન કરતાં તે એક સ્વરના કે વ્યંજનના સંજ્ઞેતોને ચોપડીના પરમાણુ માની શકાતા નથી; કેમકે એક સંજ્ઞેતને લખવા કે છાપવામાં વપરાયેલી શાલીના ટપકામાં તે સંજ્ઞેતોનું વિભાજન કરવું હોય તો તે પણ શક્ય છે. અને તે શાલીનું પણ રાસાયણિક વિશ્લેષણ કરવું હોય તો તે પણ શક્ય છે. આવા વિશ્લેષણોથી શું આપણે ચોપડીને અવાસ્તવિક ઠરાવી શકીશું! તેવી રીતે, સર્જને કરેલા શારીરિક વિશ્લેષણથી આત્માને અવાસ્તવિક માની લેવો તેના કરતાં વધારે અવિચારીતા બીજી કઈ હોઈ શકે? બ્રહ્માણ્ડવિજ્ઞાનના વિશ્લેષણથી તેથી જ બ્રહ્મ પણ અવાસ્તવિક થઈ જતો નથી.

બ્રહ્માણ્ડવિજ્ઞાનની જે સૂક્ષ્મ સમષ્ટિ છે તેને આપણે ‘અક્ષરબ્રહ્મ’ કહીએ છીએ:

આણ્ડકોશો બહિરયં પચ્ચાશત્કોટિ વિસ્તુતઃ ।

દશોત્તરાધિકેર્ યત્ર પ્રવિષ્ટઃ પરમાણુવત્ ॥

લક્ષ્યતેન્તર્ગતાશ્યાન્યે કોટિશો હ્યણુરાશયઃ ।

તદાહુરક્ષરં બ્રહ્મ સર્વકારણકારણમ્ ॥ (ભાગ. પુરા. ૩।૧૧।૩૯)

એક અક્ષરબ્રહ્મમાં અનન્તકોટિ બ્રહ્માણુ છે, જેમનું વિશ્લેષણ બ્રહ્માણુડ વિજ્ઞાનમાં થાય છે. તેના એકે-એક બ્રહ્માણુડમાં પાછા અનન્તકોટિ તારાઓ છે. જેમ એક બ્રહ્માણુડ અક્ષરબ્રહ્મમાં પરમાણુ જેટલી હૈસિયત ધરાવે છે તેમ બ્રહ્માણુડમાં આપણા સૂર્ય જેવા વિશાળ પિંડો પણ એક નાનકડા પરમાણુથી વધારે હૈસિયત ધરાવતા નથી. જ્યોતિર્વિજ્ઞાન કે ખગોળવિજ્ઞાન માં એક બ્રહ્માણુડનું વિશ્લેષણ તેના ઘટક એવા અનેક પરમાણુ જેવડા તારાઓમાં કરવામાં આવતું હોવાથી બ્રહ્માણુડ અવાસ્તવિક બની જતું નથી. તેવા એક વિશાળ તારાના અનેક ગ્રહો હોઈ શકે છે. આપણા સૂર્યની આજુબાજુ બુધ, શુક્ર, પૃથ્વી, મંગળ, ગુરુ, શનિ, યુરેનસ, નેપ્ચ્યુન અને પ્લૂટો જેવા ગ્રહો ફરી રહ્યા છે. આમ ખગોળવિજ્ઞાનનો વિષય તારાનું તેના ગ્રહોમાં ગ્રહવિજ્ઞાન (Solar Astrinomy) વિશ્લેષણ કરી દેખાડે છે. આ ગ્રહો પૈકી કોઈ પણ એક ગ્રહને જાણવો હોય તો તે ગ્રહનું ભૂવિજ્ઞાનમાં (Geology) વિશ્લેષણ સમ્ભવિત છે.

તે ગ્રહ ઉપર જો જીવન ટકાવી રાખે તેવું વાતાવરણ હોય તો તે ગ્રહનું ફરીથી જડ અને જીવમાં પૃથક્કરણ થઈ શકે છે. જીવવિજ્ઞાન (Biology) ના વિવિધ શાસ્ત્રીય વિભાગો જેવા કે વનસ્પતિવિજ્ઞાન (botany) પ્રાણીવિજ્ઞાન (Zoology) નૃતત્ત્વવિજ્ઞાન (Anthropology) શરીરવિજ્ઞાન (physiology) માં સજીવ વસ્તુની વિવેચના સમ્ભવિત છે. તેવી જ રીતે નિર્જીવ જડ વસ્તુના સ્વરૂપ અને નિયમોની વિવેચના વિજ્ઞાનના વિવિધ શાસ્ત્રીય વિભાગો જેવા કે રસાયણવિજ્ઞાન (Chemistry) ભૌતિકવિજ્ઞાન (Physics) યન્ત્રવિજ્ઞાન (Engineering technology) દ્વારા થઈ જ શકે છે.

હવે કોઈક કલ્પનાવાદી વિચારક (Idealist) સજીવ વસ્તુમાં વ્યક્ત થતી ચેતનાનું પૂછું પકડીને જડ વસ્તુને બ્રાન્તિ, કલ્પિત, માયિક કે (Mental Construct) માનીને બેસી જાય તો તેનો દષ્ટિકોણ જેમ એકાક્ષી કહેવાય તેવી રીતે કોઈક ભૌતિકવાદી (Materialist) વિચારક ભૌતિક દ્રવ્ય (Matter) નું પૂછું પકડીને આત્મા (Mind) ની હકીકતનો તેનું ભૌતિક વિશ્લેષણ કરીને

અસ્વીકાર કરે અથવા તેને અન્ધશ્રદ્ધા માને તો તે પણ એકાક્ષી દષ્ટિકોણ જ છે. ચેતનાના છેડેથી જોવા જતાં દરેક ભૌતિક વસ્તુ કલ્પના (Mental Construction) લાગે તે સ્વભાવિક જ છે. તેવી રીતે ભૌતિક વસ્તુના છેડેથી જોવા જતાં દરેક વસ્તુ પણ ભૌતિક તત્ત્વોથી ઘડાયેલી (Material Construction) લાગે તે પણ સ્વાભાવિકજ છે.

સજીવ વસ્તુના વ્યવહારમાં અન્નગ્રહણ, મળવિસર્જન, જીજીવિષા વગેરે જે ગુણો દેખાય છે તે પ્રયોગશાળામાં ગુણોના કરેલા પ્રોટીન કે ન્યુક્લિઈક એસિડના વિવિધ સંયોજનોમાં વિશ્લેષણથી ચેતનાની હકીકત ખોટી ઠરતી નથી. તેજ પ્રમાણે, ભૌતિક દ્રવ્યોની હકીકત ઈન્દ્રિયજન્ય સ્કુરણા (Sensation) કે તેનાથી ઘડાયેલા માનસિક પ્રત્યય (Conception) માં વિશ્લેષણ કરી નાખવાથી ખોટી ઠરતી નથી. ચેતનાનું ભૌતિક દ્રવ્યમાં તેમજ ભૌતિક દ્રવ્યનું ચેતનાના માનસિક પ્રત્યયોમાં વિશ્લેષણ શક્ય હોવાથી કાં તો બન્ને જ નથી એમ માની લેવું જોઈએ અથવા તો બન્ને જ છે એમ સીધેસીધું માનવું જોઈએ. અભૌતિક અચેતન અદ્વૈતવાદ (Nautral Monism) ના સમર્થક બર્ટ્રન્ડ રસેલે એક રમૂજ રજૂ કરી છે. તેઓ કહે છે: What is mind? No matter! What is matter? Never mind. અર્થાત્ ચેતના શું છે? તે વિચારવા જેવું નથી. વસ્તુ શું છે? તે કંઈ ચિન્તા કરવા જેવું નથી. આ નિષેધાત્મક દષ્ટિ છે. જો વિધાયક દષ્ટિ કેળવવી હોય તો એમ કહી શકાય કે: What is matter? It is mental. What is mind? It is material. ચેતના ભૌતિક છે અને ભૌતિક વસ્તુઓ ચેતનાત્મક છે. માટે ઉપનિષદોએ કહ્યું હતું: “સર્વ સર્વમયં સર્વે જીવા સર્વમયા:” (નૃસિંહોત્તરતાપિન્યુપનિષદ્). પણ કોઈ પૂછે કે બન્ને શું છે? તો ઉપનિષદ્ તેનો જવાબ આપે છે: “દ્વે વાવ બ્રહ્મણો રૂપે મૂર્ત ચૈવ અમૂર્ત ચ, મર્ત્ય ચ અમૂર્ત ચ, સ્થિતં ચ યચ્ચ, સચ્ચ ત્યચ્ચ”. પૃથ્વી ઉપર જન્મેલ કોઈ પણ વિચારક પ્રથમ પ્રકટ થયેલાં જડચેતનનાં આ બે રૂપોને ન સ્વીકારે તો તે ભૂતલ ઉપર ઊભો રહી શકતો નથી. આ હતી આપણી અસલ રસદષ્ટિ જેની વિજ્ઞાનને આજે ખૂબ જરૂર છે.

આણુનો અર્થ થાય છે અવિભાજ્ય. આણુ માટે અંગ્રજી શબ્દ Atom (=at to man) છે. માટે એટમ નો પણ અર્થ તે જ થાય છે. કોઈ પણ વસ્તુ અવિભાજ્ય

છે કે વિભાજ્ય તે કેવી રીતે સમજમાં આવે ?

વાસ્તવિકતા એ છે કે વસ્તુ વિભાજ્ય હોય છે અને અવિભાજ્ય પણ હોય છે. આણુની પરિકલ્પના પાછળ મુખ્ય હતુ એ જ હતો કે જો એક રાઈના દાણાના અનન્ત વિભાજન શક્ય હોય અને તે પ્રમાણે જો એક પર્વતના પણ અનન્ત વિભાજન શક્ય હોય તો બન્નેના માપ અને પરિમાણમાં પણ ભેદ ન હોવો જોઈએ; પરન્તુ ભેદ તો છે જ. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે અમુક અવિભાજ્ય આણુ રાઈ કરતાં પર્વતમાં વધારે સંખ્યામાં હોવા જોઈએ.

આ તર્ક ખોટો નથી પણ ‘અવિભાજ્ય’ શબ્દનો સાચો અર્થ આપણે સમજવો જોઈએ. દા.ત. સમાજવિજ્ઞાનમાં એક માનવ વ્યક્તિને (Individual) કહેવાય છે. તેનો અર્થ પણ પાછો તે જ થાય છે કે જેનું વિભાજન - ડિવિઝન ન સમ્ભવતું હોય. આ વાતેય તદ્દન ખરી છે, કેમકે, જો સમાજશાસ્ત્ર માણસનું વિભાજન કરી નાખે તો સમાજ ટકી જ નહિ શકે. તેથી સમાજશાસ્ત્રમાટે એક માનવ વ્યક્તિ આણુ (Individual) હોય છે. પણ શરીરવિજ્ઞાન જો એક માણસને અવિભાજ્ય એકમ માનીને બેસી રહે તો શરીરની બાબતમાં કશું જ્ઞાન મેળવી શકે નહિ. તેમજ એવા શરીરવિજ્ઞાનથી કોઈ જાતનો લાભ માણસને મળી શકે નહિ. તેથી સમાજવિજ્ઞાનમાં જેને અવિભાજ્ય માનવામાં આવે છે તેવી વ્યક્તિનું વિભાજન - વિશ્લેષણ શરીરવિજ્ઞાન તેના અઙ્ગ - પ્રત્યઙ્ગોમાં, તેમના નવ કે દસ નાડીસંસ્થાન, રક્તસંચાલન વગેરે ક્રિયાકલાપોમાં, શરીરની વિવિધ પ્રકારની બનાવટ વગેરેમાં કરતું હોય છે. એટલે શરીરવિજ્ઞાનના પોતાના નોખા અવિભાજ્ય આણુ એકમો છે કે જેનાથી શરીરની સમષ્ટિ ઘડાયેલી છે. સમાજવિજ્ઞાનની વ્યષ્ટિ શરીરવિજ્ઞાનમાં સમષ્ટિ બની જાય છે. સમાજવિજ્ઞાનના અવિભાજ્ય આણુ (Molecule) નું શરીરવિજ્ઞાનમાં અનેક પરમાણુઓ (Atom) ના રૂપે વિભાજન થઈ શકે છે. પણ આથી શરીરવિજ્ઞાન એક માણસ કે વ્યક્તિ ની એમ વ્યષ્ટિ તરીકેની હૈસિયતનો અસ્વીકાર કરી શકતું નથી. કેમકે શરીરવિજ્ઞાનમાં અવિભાજ્ય એકમના રૂપમાં માન્ય કરવામાં આવેલ અઙ્ગ - પ્રત્યઙ્ગોની બનાવટનું પાછું રસાયણવિજ્ઞાનમાં રાસાયણિક વિશ્લેષણ વિભાજન તો શક્ય છે જ. તેમજ તે રાસાયણિક અવિભાજ્ય તત્ત્વોનું કે આણુઓનું પણ પાછું ભૌતિકવિજ્ઞાનમાં માન્ય કરાયેલા તત્ત્વોના પરમાણુઓમાં વિભાજન પણ શક્ય છે જ.

એટલે જલના જે એક આણુનું વિભાજન કરવા જતાં જલ જ્યારે જલ ન રહેતાં હાઈડ્રોજન અને ઓક્સીજન વાયુના રૂપોમાં ફેરવાઈ જતું હોય ત્યારે જલના તેવા નાનકડા અંશને જલનો અવિભાજ્ય આણુ સમજવો જોઈએ. તે આણુ એની સરખામણીમાં જે હાઈડ્રોજનના બે આણુઓ અને ઓક્સીજનનો એક આણુ છે તેમને પરમાણુ માનવા જોઈએ. જલના પરમાણુ સમા હાઈડ્રોજન અને ઓક્સીજન ના અવિભાજ્ય આણુઓનું પાછું ઈલેક્ટ્રોન, ન્યુટ્રોન અને પ્રોટોન ના પરમાણુઓમાં વિભાજન શક્ય છે. એટલે અવિભાજ્ય અને વિભાજ્ય બન્ને વિભાજ્ય અને અવિભાજ્ય પણ હોય છે !

તેથી ઉપનિષદોએ અવિભાજ્ય આણુ કરતાં વધારે આણીયાનું પરમાણુની વાત આપણને સમજાવી છે. એકમેવા દ્વિતીય બ્રહ્મના અનેક નામ - રૂપોમાં વિભાજનની શક્યતાને પણ ઉપનિષદો સ્વીકારે છે. તેમાં નામ-રૂપને સત્ય માનવું અને બ્રહ્મને મિથ્યા માનવું અથવા તો બ્રહ્મને સત્ય માનીને નામરૂપને મિથ્યા માનવું તે બન્ને દષ્ટિઓ એકાઙ્કી છે, તેમાં સમગ્ર સત્યનું નિરૂપણ નથી.

બ્રહ્મનું વિશ્લેષણ નામ - રૂપમાં શક્ય હોવાથી કાં તો બ્રહ્મને અથવા કાં તો નામ - રૂપને એમ બન્નેમાંથી એકને પણ મિથ્યા માનવાની જરૂરિયાત નથી. કેમકે બ્રહ્મના અદ્વૈતમાં નામ - રૂપના દ્વૈતને વિકાર કે માધિક માનવું તે તો નર્યો વાણીવિલાસ છે. નામ - રૂપના દ્વૈતનું વાસ્તવિક નામધેય બ્રહ્માદ્વૈત (!) જ છે. જેમ માટીના ઘડાને માટીનો વિકાર કહેવો તે એક વાણી-વિલાસ છે. ખરું નામધેય માટીના ઘડાનું ‘માટી’જ હોય છે “વાચારમ્ભણું વિકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્”.

માટે ભાગે આ શ્રુતિનો ખોટો અર્થ કાઢવામાં આવતો હોય છે કે આ વચનમાં “બ્રહ્મ સત્યં જગત્ મિથ્યા” સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન છે. નામરૂપાત્મક જગતને મિથ્યા માનવાની વિચારસરણીને ખરી રીતે જોતાં આ વચનમાં જેવો રદિયો મળ્યો છે તેવું સશક્ત નિરસન શ્રુતિના અન્ય વચનોમાં સુલભ નથી. “વાચારમ્ભણું વિકારો નામધેયં ત્રીણિ રૂપાણિ ઈત્યેવ સત્યમ્” (છાન્દો.ઉપ.૬।૪।૧,૨,૩,૪) નામ - રૂપ દ્વૈતને વિકાર કહેવો તે તો નર્યો વાણીવિલાસ - વાચારમ્ભણ છે. નામ - રૂપના દ્વૈતનું સાચું નામધેય તો બ્રહ્માદ્વૈત જ છે. “સર્વ ખલુ ઈદમ્ બ્રહ્મ” તે

મુજબ પૃથ્વી, જલ, તેજથી ઘડાયેલા જગતના પદાર્થોને પૃથ્વી આદિના વિકાર કહેવા તે પણ નયો વાણી-વિવાસ જ છે. કેમકે તેમનું ખરું નામધેય તો પૃથ્વી-જલ-તેજની રૂપત્રયી હોય છે. તેથી તૈત્તીરીય ઉપનિષદ તો ડિડિઘોષ કરતાં કહે છે કે જે કંઈ છે તે બધું સત્ય જ છે “યદિદં કિં ચ તત્ સત્યમ્ ઈત્યાચક્ષતે”.

તેથી વિજ્ઞાનની એક શાખા જો બીજી શાખાના પ્રમેયનું વિશ્લેષણ કરવા સમર્થ હોવાથી તે પ્રમેયને મિથ્યા માનવા માટે તો સુન્દ-ઉપસુન્દ રાક્ષસોની માફક, બન્ને અજેય હોવા છતાં, પરસ્પરના કલહથી બન્ને મરી પરવારશે!

વિશ્લેષણ થકી કોઈક પદાર્થનું ઘડતર સમજમાં આવી શકે છે પણ તે પદાર્થના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ કે રસ ને વિશ્લેષણ થકી સમજવું કઠણ હોય છે.

એક પ્રોષિતભર્તૃકા નાયિકાના નયનોમાં ઝરતી અશ્રુધારાનું કોઈક રસાયણશાસ્ત્રી રાસાયણિક વિશ્લેષણ કરી નાખે તો તેના હાથમાં શું પ્રાપ્ત થાય? તેવા વિશ્લેષણમાં અશ્રુપ્રવાહમાં વહેતી વિરલવેદનાની અન્તઘરિાનું એક ટીપું પણ નહિ જડે? એટલે તે-તે વસ્તુઓના વિભાજન અને અવિભાજન ની બાબતમાં જ્યાં સુધી વૈચારિક સમતુલા જાળવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી વિજ્ઞાનમાં રસદષ્ટિ પ્રકટ થઈ શકતી નથી.

આજે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આધુનિક સમાજશાસ્ત્રીય, અર્થશાસ્ત્રીય, શરીરશાસ્ત્રીય કે માનસશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણના વધારે પડતા મહત્વની ભ્રાન્તિને લીધે વિજ્ઞાન આપણી કલાત્મિકા અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્ત માં કનડગત ઊભી કરી રહ્યું છે. તેથી કલાને ક્ષેત્રે રસદષ્ટિની જો પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવી હોય તો આપણે કલામાં રસદષ્ટિની આવશકતાને પિછાણવી પડશે.

૪. કલામાં આપણી રસદષ્ટિ

સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળને હૃદયને ગમતા બીબામાં ઢાળનાર સર્જકને ‘કલાકાર’ કહેવાય છે.

બાહ્ય જગતના જેવા પ્રભાવો એક કલાકારના સંવેદનશીલ હૃદયમાં સરખી રીતે પડતા હોય છે તેવા સંવેદનહીન સામાન્ય માણસના હૃદયમાં પડતા હોતા નથી.

એટલે તેવા પ્રભાવોના આબેહૂબ ચિતારને જ શું ‘કલાસૃજન’ કહેવાય? શું બાહ્ય જગતની પરવા કર્યા વિના પોતાની આન્તરિક પ્રેરણાને અનુસરતા સર્જકના સૃજનને ‘કલાસૃજન’ કહી શકાતું નથી?

ચિત્ર, મૂર્તિ, કાવ્ય, નૃત્ય, ગીત, અભિનય કે વાદ્યવાદન વગેરે કલાઓમાં શું અભિવ્યક્તિની જ મહત્તા હોય છે?

શું એક રસને કે ભાવને અભિવ્યક્ત કરવામાટે અનુભાવો કે જેના થકી રસભાવનું સમ્પ્રેષણ (Communication) શક્ય બનતું હોય તેની મહત્તા હોતી નથી?

શું કલાની વિવિધ વિધાઓનો ઉદ્દેશ્ય કેવળ કલાત્મક સૌન્દર્યને વ્યક્ત કરવા પૂરતો જ સીમિત હોય છે?

શું સૌન્દર્યેતર ઉદ્દેશ્યો જેવા કે અસુન્દર શુભને કે અસત્ય શુભને અથવા તો અસુન્દર સત્યને કે અશુભ સત્યને કલાની વાણીમાં મુખરિત કરી શકાતું નથી?

- આવા અનેક પ્રશ્નો આજે આપણને તે-તે કલાકૃતિઓના સાચા મૂલ્યાંકનમાં મૂંઝવતા હોય છે,

ક્યારેક કેવલ દ્વૈતવાદી અથવા તો ક્યારેક કેવલ અદ્વૈતવાદી હડાગ્રહને કારણે બાહ્ય અને આન્તર ની વચ્ચે ખરેખર જેટલો તફાવત હોય છે તેના કરતાં આપણે વધુ તફાવત માની બેઠા છીએ, તેથી અન્તરમાં પડતા બાહ્ય વસ્તુના કલાત્મક પ્રભાવ અને આન્તરિક પ્રેરણાને અનુસરીને કરવામાં આવતી કલાત્મિકા અભિવ્યક્તિની જે દ્વિવિધ ક્રિયાઓ છે તેમની વચ્ચે પણ વધુ પડતો વિરોધાભાસ હોવાની ભ્રાન્તિ આપણને સતાવતી હોય છે.

જડ જગત અને ચેતન જગતની વચ્ચે એકને પરાશ્રિત-પ્રયોજનશાલી (En soi) અને બીજાને સ્વાશ્રિત-પ્રયોજનશાલી (Pour soi) હોવાના ખોટા ભેદો ઘડીને આપણને કલાસૃજનના પ્રયોજનની બાબતમાં ઝઘડી પડ્યા! કલાસૃજન સોદ્દેશ્ય હોય કે નિરુદ્દેશ્ય, વેદાન્તના ચિન્તનમાં જડ જીવાત્મા સૃષ્ટિનું પ્રયોજન કે નિષ્પ્રયોજન હોવાનું સ્વીકાવામાં આવ્યું નથી. વેદાન્ત મુજબ તો આ સૃષ્ટિ એ પરમાત્માની લીલા છે.

સોદ્દેશ્યતા કે નિરુદ્દેશ્યતા એ બન્ને અધૂરા પાસાઓ છે. લીલાને નથી સોદ્દેશ્ય કહી શકાતી કે નથી તેને સર્વથા નિરુદ્દેશ્ય પણ કહી શકાતી. ઉદાહરણ તરીકે મકાનની ભીંત ઉપર ત્રણ લીટીઓ દોરીને તેમાં વિકેટની ભાવના કરીને શેરીમાં છોકરાઓ ક્રિકેટ રમતા હોય છે. તે ક્રિકેટદ્વારા તેમને હીરો બનવાની કે નામના મેળવવાની કે પૈસા કમાવાની કે કોઈને દેખાડવાની કામના હોતી નથી. આવી ક્રિકેટમાં ટેસ્ટમેચના જેવા નિયમો હોતા નથી. ટેસ્ટમેચની મર્યાદા કે પ્રયોજન પણ હોતાં નથી. છતાં પણ, નિરુદ્દેશ્ય કામ કરનારી વ્યક્તિને મૂર્ખ માનવાની યુક્તિ બાળકોને લાગુ પડતી નથી. આવું ક્રિકેટ રમાય છે લીલાના રૂપમાં, જેની બાબતમાં તે સોદ્દેશ્ય રમાય છે કે નિરુદ્દેશ્ય એવો સવાલ એક બાલિશતા જ છે. રમનાર બાળકોની રમત બાલિશ નથી; પણ તેમાં સોદ્દેશ્યતા કે નિરુદ્દેશ્યતાના સવાલો પૂછનાર દાર્શનિકનું ચિન્તન ખરેખર બાલિશ હોય છે. તેવી રીતે આ જગતરૂપી કાવ્યના કવિએ પણ આ મનોહર કાવ્યને કેવળ લીલાના રૂપે જ પ્રકટ કર્યું છે. આ સૃષ્ટિકાવ્યની ભીતર કવિની ભુમિકા અદા કરતા કોઈક પાત્રને કાવ્યની રચના સોદ્દેશ્ય છે કે નિરુદ્દેશ્ય એમ પૂછે તો શું આ સૃષ્ટિકાવ્યના કવિને એમ નહિ લાગતું હોય કે: “અરસિકેષુ કવિત્વનિવેદન શિરસિ મા લિખ ! મા લિખ !”.

આ જ પ્રમાણે કલામાં તટસ્થ અભિવ્યક્તિની પ્રમુખતા છે કે રસિકજન સંવેદ્ય અનુભાવોની પણ પ્રમુખતા છે એ પ્રશ્નની બાબતમાં કંઈક વિચારવા જેવું લાગે છે.

પહેલાં બાલ્ય જગતની સર્વાંગપૂર્ણ અનુક્રુતિ કરી નાખવામાં કલાના ઉત્કર્ષની ભ્રાન્તિથી ભરેલા લોકોએ અનુક્રુતિમાં પરિપૂર્ણતા લાવવાની પોતાની મથામણમાં એક દિવસ ‘કેમેરા’ નામનું એવું યન્ત્ર શોધી કાઢ્યું કે જેનાથી ચિત્રકલાની કલાત્મિકા મહત્તા ઘટીને ઐતિહાસિક મહત્તામાં ફેરવાઈ જવાની આણી ઉપર પહોંચી ગઈ! બધું Antique value માં વિકૃત થવા માંડ્યું! એટલે એવા લોકો દોટ મૂકીને બીજે છેડે અમૂર્ત કલામાં જ કલાના ચરમોત્કર્ષની ભ્રમણમાં ભમતા થઈ ગયા! આ બન્ને અતિવાદી દષ્ટિબિન્દુઓ હતાં. કેમકે પહેલાં જેઓ સ્થૂલ - બાલ્ય જગતની નીરસ અનુક્રુતિને સર્વસ્વ માની બેઠા હતાં તેઓ હવે અમૂર્ત આન્તરજગતની નીરસ અનુક્રુતિને સર્વસ્વ માનીને અમૂર્તકલાના ગુણગાયક બની ગયા છે! પણ હકીકત

એમ છે કે નવસૃજનવિહોણી અનુક્રુતિ બાલ્યની હોય કે આન્તરની, સ્થૂલ તથ્યની હોય કે સૂક્ષ્મની, મૂર્તની હોય કે અમૂર્તની તે અનુક્રુતિ, અનુક્રુતિ જ હોય છે, કલાક્રુતિ નહિ !

રસશાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન મમ્મટે કલાસૃષ્ટિની નિર્મિતિ બાબતમાં એક સુન્દર વાત કહી છે :

નિયતિકૃતનિયમરહિતાં ક્લાદૈકમયીમ્ અનન્યપરતન્ત્રામ્ ।

નવરસરુચિરાં નિર્મિતિ આદધતી ભારતી ક્વેર્જયતિ ॥

ભાવાર્થ: કલાસર્જક (કવિ)ની કલાસૃષ્ટિને ઘડવાની આવડતની અધિષ્ઠાત્રી દેવી ભારતીનો કોઈક અનેરો ઉત્કર્ષ છે ! વિધાતાની સૃષ્ટિના નિયમોથી આ કલાસૃષ્ટિ ઘડાયેલી નથી. વિધાતાની કલાસૃષ્ટિ કદાચ સુખ - દુઃખાત્મિકા હોઈ શકે છે પણ આ કલાસૃષ્ટિ કેવલ આહ્લાદમયી જ હોય છે. વિધાતાની સૃષ્ટિ કાલ, કર્મ, સ્વભાવ, પ્રકૃતિ ના નિયમોને અધીન હોઈ શકે છે; પરન્તુ કલાસૃષ્ટિમાં તેવી કોઈ પણ જાતની પરાધીનતા હોતી નથી. વિધાતાની સૃષ્ટિમાં રતિ, રોષ, હાસ, શોક, ઉત્સાહ, ભય, ઘૃણા, વિસ્મય, ઉદાસીનતા વગેરે અવસ્થાઓમાં કોઈક રુચે તેવી રુચિર હોય છે અને કોઈક ન રુચે તેવી અરુચિકર પણ હોય છે. જ્યારે કલાસૃષ્ટિમાં રૌદ્ર, હાસ્ય, ક્રુણ, વીર, ભયાનક, બીભત્સ, અદ્ભુત અને શાન્ત રસોના રૂપમાં તે સર્વદા રુચિર જ હોય છે. શૂઞ્જારસમાં પ્રગટ થતી રતિની જેમ રૌદ્ર રસમાં પ્રગટ થતા રસમાં પણ રુચિરતા રહેલી છે. હાસ્યરસમાં રહેલા હાસની જેમ ક્રુણરસમાં પ્રગટ થતાં શોકમાં પણ રુચિરતા હોય છે. વીરરસમાં ઝળકતા ઉત્સાહની માફક ભયાનક રસમાં મનને ભંભેરતી ભીતિમાં પણ રુચિરતા રહે છે. અદ્ભુત રસમાં પ્રગટ થતા વિસ્મયની જેમ બીભત્સ રસમાં પ્રગટ થતી ઘૃણામાં પણ રુચિરતા હોય છે ! કલાસૃષ્ટિ આવી નવરસરુચિરા હોય છે !

આ કલાસૌન્દર્યની વિવેચનામાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે વિધાતાની સૃષ્ટિની નીરસ અનુક્રુતિમાં કલાસૌન્દર્ય પ્રકટ થતું નથી, તેમજ ખરેખર કાવ્યાત્મક હોવા છતાંએ વિધાતાની સૃષ્ટિને મૂંગી રીતે માણીને ચૂપ બેસી રહેવાથી પણ કલાસૌન્દર્ય પ્રકટ થતું નથી.

રસશાસ્ત્રકારોએ રસની સર્વ કલાઓના ઉદાહરણોની બાબતમાં સામાન્ય રીતે માની શકાય તેવી એક રસપરિભાષા નાટ્યને અનુલક્ષીને આપી છે.

“વિભાવાનુભાવસંચારિભાવૈઃ નિષ્પન્નઃ સ્થાયીભાવો રસઃ સ્મૃતઃ”

અર્થઃ વિભાવ, અનુભાવ અને સંચારી ભાવોથી નિષ્પન્ન થયેલ જે ભાવ સ્થાયી હોય તેને ‘રસ’ કહેવાય છે.

આમાં વિભાવના બે ભેદ ગણવામાં આવ્યા છેઃ ૧. આલમ્બન વિભાવ અને ૨. ઉદ્દીપન વિભાવ. ‘આલમ્બનવિભાવ’ એટલે જે વ્યક્તિને અવલમ્બીને આપણા હૃદયમાં રતિ, રોષ, હાસ્ય, શોક, ઉત્સાહ, ભય, વિસ્મય કે ઘૃણાના ભાવ જાગતા હોય તેને ‘આલમ્બનવિભાવ’ માનવો જોઈએ. તેવા વિવિધ ભાવોને ઉદ્દીપ્ત કરનાર તે વ્યક્તિની ચેષ્ટાઓ કે આસપાસનું વાતાવરણ ‘ઉદ્દીપનવિભાવ’ કહેવાય. જેના થકી રોષ, રતિ વગેરે ભાવોનો અનુભવ કોઈ પણ રસિકજનને સહજ રીતે મળી શકતો હોય તેને ‘અનુભાવ’ કહેવાય છે. રતિ કે રોષ વગેરે ભાવોના સ્થાયી હોવા છતાંયે તેમની વચ્ચે-વચ્ચે અસ્થાયી રૂપે જે બીજા ભાવોનું સંચરણ થતું હોય છે તેમને ‘સંચારીભાવ’ કહેવાય છે. દા.ત. પ્રિયા-પ્રિયતમના પ્રણયના સ્થાયી ભાવની વચ્ચે-વચ્ચે ક્યારેક માન, ઉદાસીનતા, શંકા, લજ્જા, ગર્વ, વિષાદ વગેરે સંચારી ભાવોના સંચાર સમ્ભવે છે.

આમાં વિભાવ મોટે ભાગે બાહ્ય અને સ્થૂળ હોય છે, સંચારી ભાવો ક્યારેક આંતર તો ક્યારેક બાહ્ય પણ હોય છે. સ્થાયીભાવ સૂક્ષ્મ અને આંતર હોય છે, અનુભાવો સ્થૂળ અને બાહ્ય હોય છે.

હૃદયને ગમતાં બીબામાં ઢાળવાની મહલામણમાં સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ ની મહત્તા એકસરખી જ હોય છે, તેથી જ સ્થાયીભાવ સૂક્ષ્મ અમૂર્ત હોય છે. જ્યારે આલમ્બનવિભાવ સ્થૂળ મૂર્ત હોય છે. સ્થાયીભાવ સ્થાયી હોય છે પણ સંચારી ભાવો અસ્થાયી હોય છે. અનુભાવો (expressions) વ્યક્ત-સત્ હોય છે, સ્થાયીભાવ અવ્યક્ત-ત્યત્ હોય છે. કલાસર્જક મર્ત્ય હોય છે, કલાસૌન્દર્ય અમૃત હોય છે! તેથી જ એને “બ્રહ્માનન્દ સહોદર” કહેવામાં આવે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉપનિષદોની રસદષ્ટિ કલાક્ષેત્રે પણ આવી શકે છે. “દ્વે વા બ્રહ્મણો

તે પરમ કવિના કાવ્યસમી આ સૃષ્ટિને કેવળ માણવી જ હોય તો ધર્મ એ સમર્થ અને પર્યાપ્ત વિદ્યા છે. તેથી બાહ્ય કે આંતર જગતમાં અનુભવાતાં સૌન્દર્યને જો તે અમૂર્ત હોય તો એક ઉત્તમ કેમેરાની માફક રંગ્ય માત્ર પણ બદલ્યા વિના તેને એમને એમ રજૂ કરી દેવાના દાવામાં કલાસૃજન સિદ્ધ થતું નથી. એક નાનકડો બાળક જો મોટા વિદ્વાનોની જેમ પ્રત્યેક સ્વર અને પ્રત્યેક વ્યંજનની ધ્વનિઓના એકદમ શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવા માંડે તો તેમાં આપણને અલોભાવ જાગે છે; પણ તેવા બાળકમાટે વ્હાલ પ્રકટ થવું જરૂર મુશ્કેલ હોય છે! જે બાળક સાવ મૂંગો હોય તો તેની સાથે પણ આપણને બહુ મજા આવતી નથી. પોતાની તોતડી વાણીમાં કંઈક અટપટા ઉચ્ચારણ કરવાનો પ્રયાસ કરતો એક નાનકડો બાળક આપણને અતિશય વ્હાલો લાગતો હોય છે, તે અન્યથા સમ્ભવ નથી.

એક પ્રસિદ્ધ સર્જીતકારે શાસ્ત્રીય સર્જીતની મજા માણવાની બહુ પ્રચલિત પ્રણાલિ, વાહ-વાહ અને આહા વચ્ચે રહેલા સૂક્ષ્મ તકાવતને સમજાવતાં એક સરસ વાત કહી છે. કલાકારે વર્ષોથી રિયાઝ કરી-કરીને જે કઠણ તાન-પલટાને સાધી લીધા હોય તેવા અધરા તાન-પલટાની રજૂઆત જ્યારે ગાયન કે વાદન માં સફળ રીતે થઈ જાય ત્યારે “વાહ-વાહ” કહેવું જોઈએ. વાહ-વાહ એ યાન્ત્રિકી પુનરાવૃત્તિમાં મળેલી સફળતાને વધાવી લેવાની ધ્વનિ છે. પરન્તુ ક્યારેક ગાયક કે વાદક ને પોતાને પણ ખ્યાલ ન હોય તેવા અવનવા મધુર સ્વરો તેના દ્વારા અજાણે નીકળી જાય ત્યારે તેવા સ્વરનાવીન્યને કે સ્વરમાધુર્યને વધાવવામાટે ‘આહ!’ નો ધ્વનિ કરવો જોઈએ. તેને વાહ-વાહ કહેવું તે સ્વરમાં રહેલ મધુરતા કે નૂતનતાનો અનાદર છે. જેમ કોઈ સુન્દર ષોડશીને દાદીમાં કહીને આદર આપીએ તો તેવો આદર ષોડશીના યૌવન અને લાવણ્યનો વાસ્તવિક રીતે અનાદર જ હોય છે! એટલે યાન્ત્રિકી પુનરાવૃત્તિ અને નવસૃજન ની વચ્ચે રહેલા તકાવતને પિછાણવામાં કોઈ પણ કલાકૃતિના સાચા મૂલ્યાંકનમાં તે ખૂબ જ સહાયક થાય છે. અલ્પ સંવેદનશીલ કે અરસિક જનોદ્વારા સફળ પુનરાવૃત્તિની વાહ-વાહથી વધાવી લેવાનો કોલાહલમાં કોઈક અલ્પ સફળ છતાંય તદ્દન નવનિર્મિત અથવા તો પુનઃનિર્મિત વસ્તુ રસિકજનની ‘આહ’ના અભાવે આહ ભરતી ન રહી જાય તેની કાળજી રાખવી આવશ્યક હોય છે!

રૂપે મૂર્ત ચૈવામૂર્ત ચ, મર્ત્ય ચામૃતં ચ, સ્થિતં ચ યચ્ચ સચ્ચ ત્યચ્ચ”.

તે-તે કલાઓમાં અનુભાવો જુદા-જુદા હોઈ શકે છે. દા.ત. નાટ્યકલામાં રસનો અનુભાવ પેદા કરનાર અભિનેતાના આક્રિક, વાચિક, આહાર્ય અભિનય હોઈ શકે છે. તે ત્રિવિધ અભિનયનું સ્થાન સજ્જીતમાં તાલ અને સ્વરો લે છે. ચિત્રકલામાં રક્તો અને રેખાઓ લે છે. તેઓ અનુભાવક બની જાય છે. આમ સર્વત્ર ભાષા બદલાય છે. ભાવ બદલાતા નથી.

કલાસર્જકની વિચક્ષણાતાને લીધે ક્રોધ, ભય, શોક, જુગુપ્સા ની લાગણીઓ પણ કલાસૃષ્ટિમાં રસાત્મિકા બની જતી હોય તો પણ કલાસર્જક સુન્દરતા જ વ્યક્ત કરવી જોઈએ, અસુન્દરતા નહિ. સત્યને વ્યક્ત કરવું જોઈએ, અસત્યને નહિ, શુભને જ વ્યક્ત કરવું જોઈએ, અશુભને નહિ. આવી હઠ રસદષ્ટિની બાબતમાં આપણા અજ્ઞાનને આભારી છે, કેમ કે જુગુપ્સાની લાગણી કલાસૃષ્ટિમાં બીભત્સ રસની ગૌરવમયી પદવી ઉપર બિરાજતી હોય છે. અશુભ-શુભની લાગણીઓને કરુણરસ તરીકે બિરદાવવામાં આવતી હોય છે. અતિશયોક્તિ ભરેલી અસત્ય વાતોથી હસવાની હલકી મનોવૃત્તિને હાસ્યરસનું ગૌરવ આપવામાં આવતું હોય છે ત્યારે કલાસર્જક સત્યમ્, શિવમ્, સુન્દરમ્ નું બન્ધન પાળવું જોઈએ એવો હઠાગ્રહ રાખવો તે કલાસર્જકની નવરસરુચિરા ભારતી દેવીનો અનાદર છે !

તૈતિરિયોપનિષદમાં તેથી જ એક ઘણી સુન્દર વાત કહેવામાં આવી છે :

“સોડકામયત બહુ સ્યાં પ્રજાયેતિ. સ તપોતપ્યત. સ તપસ્તપ્ત્વા, ઈદમ્ સર્વમ્ અસૃજત. યદિદં કિં ચ તત્ સૃષ્ટ્વા તદેવાનુપ્રાવિશત્. તદનુપ્રવિશ્ય. સચ્ચ ત્યચ્ચાભવત્. નિરુક્તં ચાનિરુક્તં ચ. વિજ્ઞાનં ચાવિજ્ઞાનં ચ. સત્યં ચાનૃતં ચ સત્યમભવત્. યદિદં કિંચ. તત્ સત્યમ્ ઈત્યાચક્ષતે. તદપ્યેષશ્લોકો ભવતિ. અસદ્ વા ઈદમ્ અગ્ર આસીત્. તતો વૈ સદ્ અજ્ઞયત. તદ્ આત્માનં સ્વયમ્ અકુરુત. તસ્માત્ તત્ સુકૃતમ્ ઉચ્યત ઈતિ યદ્વૈ તત્ સુકૃતમ્. રસો વૈ સઃ”.

અર્થ: તેણે અનેક થવાની કામના કરી અને અનેકતાનું ચિન્તન કરતાં તે અનેક

થઈ ગયો. જે કંઈ દેખાય છે તે બધું એણે સર્જ્યું છે. આ જગતને સર્જીને તે પરમાત્મા આમાં પ્રવિષ્ટ થઈ ગયો. આ સૃષ્ટિમાં પ્રવેશીને તેણે અનેક રૂપો ધારણ કર્યા વ્યક્ત - અવ્યક્ત, નિર્વચનીય - અનિર્વચનીય, આધાર - નિરાધાર, વિજ્ઞાન - અવિજ્ઞાન ... માટે સત્ય કે અનૃત જેવું જે કંઈ દેખાય છે તેને સત્ય કહેવું જોઈએ. કદાચ આ દેખાતી વસ્તુમાં કોઈક પહેલા ન પણ હોય તેવું સમ્ભવે, પણ જે પ્રકટ થયું છે તે સત્ જ છે. કેમકે તેણે પોતાની જાતને આવી રીતે પ્રકટાવી છે. તેથી આ સૃષ્ટિ તેની સુકૃતિ છે. આ સૃષ્ટિમાં જે કંઈ સર્જ્યું છે તે પરમાત્માની સુકૃતિ જ છે કારણ કે તે પરમાત્મા ખરેખર રસ છે !

જે રસથી પ્રકટ્યું હોય કે રસરૂપે પ્રકટ્યું હોય તે બધું રસરૂપ હોય છે. રસરૂપે પ્રકટવું શોક કે મોહ હોય, ક્રોધ હોય કે ભય હોય, વિરમય હોય કે જુગુપ્સા હોય - રસરૂપ બધું કેવળ આહ્લાદમય હોય છે !

આન્તર કે બાહ્ય ના, સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ ને પોતાના દ્વયને ગમતા બીબામાં ઢાળવામાટે એક કલાસર્જક સ્વતન્ત્ર હોય છે. આ પુનઃસર્જનમાં સત્યને અસત્ય અને અસત્યને સત્ય બનાવી શકાય છે, શુભને અશુભ અને અશુભને શુભ તેમજ સુન્દરને અસુન્દર અને અસુન્દરને સુન્દર બનાવવામાટે પણ કલાસર્જક સ્વતન્ત્ર હોય છે. એક કલાકૃતિમાં સત્ય - અસત્ય, શિવ - અશિવ કે સુન્દર - અસુન્દરની રસવિવેચના થાય તેમાં કશો વાંધો નથી, પણ કલાસર્જકના સ્વાતુર્યમાં વાંધો કાઢવામાં આવે તો વાંધો આવે છે. એટલે આપણા પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં કલાસૃજનની શરત તરીકે ક્યાંક પણ “સત્યં શિવં સુન્દરમ્” વચનને ટાંકવામાં આવ્યું નથી. એવું સહજ સમ્ભવ છે કે સંસ્કૃત ભાષાના જાણકાર કોઈક માણસે અંગ્રેજીમાં વપરાતા “Truth, Good and Beauty” નો કરેલો આ શાબ્દિક તરજુમો જ હોય.

પ્રસિદ્ધ ત્રિમૂર્તિના ત્રણ મુખોમાં એક મુખ શાન્તરસને વ્યક્ત કરનાર શિવનું છે, બીજું શૃંગારસને વ્યક્ત કરનાર પાર્વતીનું છે. એટલે શિવ અને સુન્દર તો જડયા પણ સત્ય તેમાં જરાક છુપાયેલું છે. કેમકે, દેખીતી રીતે ત્રિમૂર્તિમાં ત્રીજું રૂપ સત્યનું નથી પરન્તુ રૌદ્ર રસને વ્યક્ત કરનાર ભૈરવનું મુખ છે. હવે સત્ય મોટે ભાગે ભયઙ્કર જ હોય છે એમ કહીને જો તેને સત્યના મુખ તરીકે રૌદ્રને કહેવામાં આવે તો એમ

સ્વીકારવું રહ્યું કે દરેક ઉદાહરણમાં સત્ય શુભ કે સુન્દર હોતું નથી. તેથી એક કવિ મહાદેવના ત્રિનેત્રોમાં ત્રણ રસોની ઉદ્ભાવના કરે છે :

એકં ધ્યાનનિમીલાનાન્ મુકુલિતપ્રાયં દ્વિતીયં પુનઃ ।

પાર્વત્યા વદનામ્બુજસ્તનભરે સમ્ભોગભાવાલસમ્ ॥

અન્યદ્દૂરવિકૃષ્ટ ચાપમદન-ક્રોધાનલોદ્દીપિતમ્ ।

શમ્ભોર્ભિન્નરસં સમાધિસમયે નેત્રત્રયં પાતુ વઃ ॥

અર્થ: શમ્ભુએ લગાવેલી સમાધિ (સાધારણ યોગીઓની સમાધિ જેવી એક રસાત્મિકા Monotony ભરેલી નથી) ભિન્ન રસાત્મિકા વિવિધ રસભાવોથી ભરપૂર હોય છે ! સમાધિ અવસ્થામાં જ શમ્ભુનું એક દક્ષિણ નેત્ર શાન્તરસાત્મક ધ્યાનમાં અડધું મીચાયેલું હોય છે. બીજું વામ નેત્ર વામ બાજુએ સ્થિત પાર્વતીના મુખકમળ અને ઉર્વરિત શૂકારરસ સમા ઉરોજ ઉપર રસમત્ત મધુપની માફક મન્થર ગતિથી મંડરાતું રહે છે. ત્રીજું નેત્ર દૂરથી કામબાણ છોડનાર પેલા કામદેવ ઉપર ક્રોધિત થઈ જવાથી પ્રજ્વલિત ક્રોધાગ્નિ જેવું ઉદ્દીપ્ત દેખાય છે. એવી નિર્વિકલ્પ સમાધિની ટોચની અવસ્થામાં પણ મહાદેવ શૂકાર, શાન્ત અને રૌદ્ર રસના મહેરામણમાં તરતા હોય છે.

મહાદેવને તો સમાધિમાં પણ વિવિધતા માટે વિરોધીભાવ હોતો નથી ત્યારે સમાધિવિહોણા કેવલાદ્વૈતવાદીઓ કેટલીક વખતે વ્યવહારમાં પણ તે વિવિધતાને સાંખી શકતા નથી !

સત્યં, શિવં અને સુન્દરં ના દ્વૈતને કે અદ્વૈતને વખોળવાની કેવળ - અદ્વૈતવાદીઓ કે કેવળ - દ્વૈતવાદીઓની હઠ એક વૈચારિક સઙ્કીર્ણતા જ છે. મહાદેવની વાસ્તવિકતા તો ત્રિનેત્ર (કે એક જ દેવતાના ત્રિમૂર્તિ) હોવાની છે.

શૈવ સમ્પ્રદાય તેથી જ મહાદેવને ‘નટરાજ’ કહે છે. મહાદેવ બધા જ રસોનું નાટન કરવા સમર્થ દેવ છે, તેથી તેઓ મહાદેવ છે. વળી, કેવળ ત્રિનેત્ર હોવાને લીધે કે ત્રિમૂર્તિ હોવાને લીધે મહાદેવને કેવળ રૌદ્ર, શાન્ત અને શૂકાર રૂપી રસત્રૈતમાં સીમિત ન માની લેવા જોઈએ. કેમકે આ ત્રણ રસોથી બીજા છ રસો કાર્યકારણભાવે સંકળાયેલા હોય છે.

એક બાજુ કામદેવને ભસ્મસાત્ કરી નાખવા છતાંય બીજી બાજુએ પાર્વતીને શૂકારરસાત્મિકા દષ્ટિથી અનિમેષ નિલાળતા મહાદેવને જોઈને હાસ્યરસ પ્રકટ થઈ જાય તો તે કોનો અપરાધ કહેવાય ? બીજી બાજુ મહાદેવની રૌદ્રરસાત્મિકા ત્રીજી દષ્ટિથી ભસ્મસાત્ થયેલા પોતાના પતિને જોતી રતિમાં શોક અને ભય પેદા થાય તો મહાદેવના સ્વરૂપમાં કરુણરસ અને ભયાનકરસ ને સ્થાન મળ્યું કહેવાય કે નહિ ? શાન્ત રસની સમાધિ લગાવીને બેઠેલા મહાદેવ ઉપર કામબાણ ચલાવીને એમને પરાજિત કરવા માગતા કામદેવને દષ્ટિમાત્રથી ભસ્મ કરી નાખવાની શૂરવીરતમાંથી વીરરસ પ્રકટ થયો જ છે. રતિ કામને વરેલી છે તેથી રતિપતિ એવા કામને ખતમ કર્યા પછી અશક્ય બનેલી રતિક્રીડામાં પાર્વતીને પ્રણયદાન તો મહાદેવ જેવા દાનવીર જ કરી શકે છે ! બીજી રીતે વિચારીએ તો કામના વધથી વિધવા થયેલી રતિને રડતી રાખીને પોતે પાર્વતીની સાથે જ્યારે રતિ રસનો લલાવો લે છે ત્યારે મહાદેવ-પાર્વતીના એ પ્રણયમાં કોઈક કામુકને જુગુપ્સાનો ભાવ જાગે તો તેને અસ્વાભાવિક કેમ માની શકાય ? એટલે મહાદેવની લીલાનું કામભાવથી મૂલ્યાંકન કરવા જતાં બીભત્સરસ પ્રકટ થાય છે, પણ તત્ત્વદષ્ટિથી જોતાં નિષ્કામ રમણ વિસ્મયજનક હોય છે.

આથી પણ વધુ વિસ્મય એવા વિવિધ રસભાવોની પરસ્પર વિરોધાભાસી ઉથલ - પાથલ કરીને શિવ રૂપે શાન્તરસને વ્યકત કરનાર મહાદેવની અદ્ભુતરસાત્મકતામાટે કહો કોને વિસ્મય ન થાય ! છતાંય કેવળ અધોર “શાન્તં શિવમ્ અદ્વૈતમ્” માનવાની હઠમાં આપણે શિવના નટરાજ હોવાની હકીકતનો અસ્વીકાર કરતા હોઈએ છીએ. આપણે સ્વીકાર ન કરીએ તેથી શું રુદ્ર પોતાનું ધોર- ધોરતર-દ્વૈતનું તાણવનૃત્ય બંધ કરી દેશે ?

“અધોરેભ્યોઽથ ધોરેભ્યો ધોર-ધોરતરેભ્યઃ, સર્વતઃ શર્વ સર્વેભ્યો નમસ્તે અસ્તુ રુદ્રરૂપેભ્યઃ” (તેત્તિરીયારણ્યક). એટલે વેદ તો રુદ્રરૂપ પરમાત્માના ત્રણેય રૂપોને, અધોરને ધોરને અને ધોરથી પણ ધોરતરને, વન્દનીય ગણે છે. એટલે “શાન્તં શિવમ્ અદ્વૈતમ્”ની સમાધિની માફક “અશાન્તમ્ અશિવમ્ દ્વૈતમ્” ના તાણવને જેઓ સ્વીકારી શકતા નથી તેઓ શક્કરના સાચા કિઙ્ક થવા લાયક નથી.

ભાગવતકાર શ્રીકૃષ્ણને નટવર કહે છે. મથુરામાં કંસના દરબારના મજ્યઉપર

ભગવાનનું અવતરણ તો જાણે વિવિધ રસભાવોનો વિલક્ષણ મહેરામણ જ હતો ! તે સમયે ભગવાને નવ રસના સિદ્ધાન્તને અપૂર્ણ સિદ્ધ કરવામાટે એક કાલમાં પોતાના દશ રૂપ પ્રકટ કરી બતાવ્યાં. આ પ્રસન્નનો હેવાલ નીચેના શ્લોકમાં ભાગવતકાર આપે છે :

^૧મલ્લાનામ્ અશનિઃ ^૨નૃણાં નરવરઃ ^૩શ્રીણાં સ્મરો મૂર્તિમાન્
^૪ગોપાનાં સ્વજનો ^૫અસતાં ક્ષિતિભુજાં શાસ્તા ^૬સ્વપિત્રોઃ શિશુઃ।
^૭મૃત્યુભોજપતેઃ ^૮વિરાડ્ અવિદુષાં ^૯તત્ત્વં પરં યોગિનાં
^{૧૦}વૃષ્ણીનાં પરદેવતેતિ વિદિતો રજ્ઞ ગતઃ સાગ્રજઃ ॥

(ભાગ.પુરા.૧૦।૪૩।૧૭)

ભગવાન્ જ્યાં સુધી આપણી સામે પ્રકટ થતા નથી ત્યાં સુધી ભગવાનની બાબતમાં ઉપેક્ષા કરી શકાતી નથી. પછી ભગવાનના પ્રકટ સ્વરૂપથી કોઈ ઉદાસીન રહી શકતો નથી

ભગવાનના પ્રકટ સ્વરૂપને જો સ્નેહદષ્ટિથી નિહાળવું શક્ય ન હોય તો દ્રેષદષ્ટિથી નિહાળવું પડશે. જે ભગવાનના પ્રકટ સ્વરૂપના દર્શન મેળવીને પ્રસન્ન થઈ શકતો નથી તેને શોકવ્યાકુળ થવું પડશે. જે ભગવદ્દર્શન કરતાં વિસ્મય પામતો નથી તેનામાં જુગુપ્સાનો ભાવ જાગી જશે. શૂરવીર હોવાના અલક્ષરથી ભરેલા પુરુષોમાં વીર્યવાન્ ભગવાનને જોઈને યુદ્ધનો ઉત્સાહ ઉભરાતો નથી તેઓને ભગવાનની સામે તદ્દન બીકણ બની જવું પડશે. ભગવાનના પ્રકટ રૂપથી કોઈ ઉદાસીન રહી શકતો નથી. તેથી, યોગી-મુનિઓના જેવી પોતાના અન્તરમાં પરમાત્માને શાન્તરસપૂર્વક એકાગ્રતાથી જોવાની સિદ્ધિ જેને સાંપડતી નથી તેને હૃદયથી બહાર, ઉપર જણાવેલ, આઠ અશાન્ત રસો પૈકી કોઈ એક રસાત્મિકા વૃત્તિથી અધીર બનીને ભગવાનને નિહાળવા પડશે. અપ્રકટ ભગવાનથી વિમુખ રહેવું કોનામાટે શક્ય નથી ? પ્રકટ ભગવાનને અભિભુજ થઈ જવું પણ કોનામાટે શક્ય નથી ?

કંસના દરબારમાં શ્રીકૃષ્ણથી વિમુખ રહેવાની બધી સમ્ભાવનાઓ ખતમ થઈ ગઈ. નટવરના નાટ્યમાં કયા રસનો પ્રવાહ વહી રહ્યો નથી કે કોઈ પણ સ્થાયીભાવમાં સ્થિર થયેલું મન તે પ્રવાહવેગથી વહી ન જાય ! છતાંય, બીજા પ્રવાહો પોતાના ઉદ્ગમની દિશામાં વસ્તુને વહાવી શકતા નથી; પરન્તુ જે રસપ્રવાહોના ઉદ્ગમ કૃષ્ણ હોય ત્યાં તો ઊલટી ગઝા વહેતી હોય છે ! કંસના દરબારમાં ઉપસ્થિત

પ્રત્યેક દર્શકને તેથી પોતાના મનોભાવ મુજબ ભગવાનનાં દર્શન થયાં. તે - તે દર્શકોની માંગને અનુસરીને આ નટવર અનેક રૂપોને ધારણ કરવા સમર્થ છે.

જાતનાં નટ-નટીઓ પણ અનેક રૂપો ધારણ કરતાં હોય છે. તેઓ અનેક જાતના વેશપલટા કરે છે. તો શ્રીકૃષ્ણની બાબતમાં નવાઈની વાત કેમ હોઈ શકે ? પણ શ્રીકૃષ્ણ સામાન્ય નટ નથી, એ તો નટવર છે. તેમને અવનવા કે નિતનવા રૂપોને ધારણ કરવા સારું ક્યાંક ગ્રીન રૂમમાં મેકઅપ બદલવા જવાની જરૂર હોતી નથી. એ તો આપણા હૃદયને ગ્રીનરૂમ માની લે છે અને તેમાં રહેલા ભાવને તેઓ પોતાના મેકઅપ તરીકે વાપરી લે છે. જો અનેક દર્શકો એકસામટા અનેક ભાવોથી કૃષ્ણને નિહાળતા હોય તો તેમના અનેકવિધ ભાવોને અનુસરીને આ નટવર પણ એક જ સમયમાં, એકી સાથે અનેક રૂપોને ધારણ કરવા સમર્થ છે ! કલો આવો બીજો નટ કયો હોઈ શકે ? તેથી શ્રીકૃષ્ણ ખરેખર નટવર છે.

જે મલ્લો કંસની સભામાં હતા તેઓ ભગવાનને મારી નાખવાના તામસ ભાવવાળા હતા. તેવા આધિભૌતિક સ્વભાવને અનુરૂપ મલ્લોને જાણે આકાશમાંથી રૌદ્રરૂપે વીજળી તૂટી પડતી હોય એવા શ્રીકૃષ્ણ જણાયા.

અનેક સામાન્ય લોકો પણ ત્યાં ઊભા હતાં. તેમના ભાવ તામસ હોવા છતાંય કંઈક રાજસ જેવા હતા. તેથી તેમના આવા આધિભૌતિક સ્વભાવને અનુરૂપ તેમને ભગવાનનાં દર્શન વિસ્મયજનક અસામાન્ય પુરુષરૂપે થયાં. પુરુષોત્તમને પુરુષ માન્યો તે તામસસ્વભાવને લીધે; પરન્તુ રાજસભાવથી ચિત્ત ચગ્ચળ થતાં તે અસામાન્ય નટવર લાગ્યા. હકીકતમાં તો નટવરનો આ અદ્ભુત તમાશો હતો !

ત્યાં આધિભૌતિક સ્વભાવવાળી અનેક સ્ત્રીઓ પણ ઉપસ્થિત હતી. તેઓ તામસોમાં કંઈક શ્રેષ્ઠ એવા તામસ-સાત્ત્વિક ભાવવાળી હતી, તેથી સાત્ત્વિક અંશને લીધે તેમને ભગવાનમાં સ્નેહ જાગ્યો પણ તામસ અંશને લીધે તે સ્નેહ કામભાવથી યુક્ત બની ગયો હતો, તે નિષ્કામ નહોતો રહ્યો. આવી સ્ત્રીઓને તેમના સ્વભાવને અનુરૂપ ભગવાન કામભાવના અધિષ્ઠાતા કામદેવ જેવા જણાયા. શિવે ભસ્મસાત્ કર્યા પછી કામદેવ તો અનજ્ઞ બની ગયા હતા; પણ ભગવાન્ તો સર્વાંજ્ઞુન્દર કામદેવ કરતાંય કામણગારા લાગ્યા. એટલે કામભાવાત્મિકા રતિરૂપી સ્થાયીભાવવાળો શૂઙ્ગરસ પ્રકટ થઈ ગયો.

જે ગોપબાળકો ભગવાનની સાથે વ્રજથી મથુરા આવ્યા હતા તેમનો સ્વભાવ આધ્યાત્મિક હતો. ભગવાનમાં તેમનો ભાવ એમ તો રાજસ હતો પણ સાથે-સાથે કંઈક તામસતા પણ તેમાં હતી. તેથી વિચિત્ર વેશમાં કંઈક અનેરી છટાથી પોતાના સખાને દરબારી રક્ષભૂમિમાં પ્રવેશ કરતાં જોઈને ગોપબાળકોને ભગવાન ઉપર હસવું આવવા માંડ્યું. એટલે ભગવાનની હાસ્યરસાત્મકતા પોતાના મિત્રોની વચ્ચે પ્રકટ થઈ ગઈ!

જે રાજવીઓ ત્યાં ભેગા થયા હતા તેમનો સ્વભાવ આધ્યાત્મિક હતો, પણ તેમનો ભગવાન માટેનો ભાવ રાજસ-રાજસ હતો, તેથી તેમના સ્વભાવને અનુરૂપ ભગવાનને જોઈને તેમનામાં વીરજનોચિત યુદ્ધોત્સાહ ઉભરાયો. તેઓ જો રાજસ-સાત્વિક ભાવવાળા રાજપુરુષો હોત તો તેમનામાં ભગવાનની તરફેણમાં લડી લેવાનો ઉત્સાહ જાગ્યો હોત; પણ દુષ્ટ રાજસ-રાજસ ભાવને લીધે તેમને ભગવાનની સાથે યુદ્ધ કરવાનો ઉત્સાહ વધ્યો. તેમણે થોડાંક ધ્યાનથી ભગવાનને જોયા ત્યારે દુષ્ટદમન કરનાર એક સમ્રાટ જેવા ભગવાન દેખાયા એટલે તેમનો ઉત્સાહ ઠંડો પડી ગયો. આથી ભગવાનની વીરરસાત્મકતા સિદ્ધ થઈ.

ભગવાનનાં માતા-પિતા દેવકી-વસુદેવના હૃદયમાં કરુણરસનો સાગર છલકાવાની અણી ઉપર પહોંચી ગયો. તેઓ પણ આધ્યાત્મિક સ્વભાવવાળા હતાં; પણ ભગવાનની બાબતમાં તેમનો ભાવ રાજસ-સાત્વિક હતો. સાત્વિકતાને લીધે તેમનો વાત્સલ્યભાવ ઉભરાઈ રહ્યો હતો, પણ રાજસતાને લીધે ચિત્ત ચગ્ચળ બનીને ચિન્તામગ્ન થઈ જતું હતું કે આ સુકોમળ બાળકને કંઈક થઈ ગયું તો! સ્નેહમાં અનિષ્ટની આશંકા ડગલે-પગલે થતી રહેતી હોય છે. એટલે અનિષ્ટ આશંકાથી ભગવાનમાં કરુણરસાત્મકતાની ઝલકપ્રકટ થઈ.

કંસનો સ્વભાવ મુક્તિ યોગ્ય આર્થિક હતો, છતાંયે તામસ આસુરાવેશને લીધે ભગવાનથી બીવાની વૃત્તિમાં પણ મૂળમાં સાત્વિકભાવને લીધે યોગીજનોચિત ચિત્તની ભગવાનમાં એકતાનતા કેળવી શક્યો હતો. તેથી તેના સ્વભાવને અનુરૂપ તેને ભગવાન કાળા કાળ જેવા લાગ્યા. એટલે કંસે કલ્પેલી ભયાનકતા ભગવતસ્વરૂપમાં એકદમ સાકાર થઈ ગઈ.

ભગવાનમાં સ્નેહભાવ રાખનાર એવા અજ્ઞાની હોવા છતાંયે નિખાલસ હૃદયના માણસો પણ ત્યાં હતા. તેમનો પણ સ્વભાવ આર્થિક હતો. ભગવાનમાં તેમનો ભાવ સાત્વિક-રાજસના મિશ્રણનો હતો, તેથી સાત્વિક અંશને લીધે ભગવાનમાં સ્નેહ હોવા છતાંય રાજસ અંશને લીધે કુવલયાપિડના વધથી ભગવાનના વસ્ત્રો ઉપર છંટાયેલા રક્તના ડાઘા જોઈને તેમનું ચિત્ત ગ્લાનિથી ભરાઈ ગયું. તેમને લાગ્યું કે જો અવસર મળે તો ભગવાનને પોતાને ઘેર પધરાવી જઈને, સરખી રીતે નિર્મળ જળથી સ્નાન કરાવી, નવાં સુન્દર વસ્ત્રો ધરાવી દઈએ. આ રક્તરજ્જિત વસ્ત્રો આવા સુન્દર સ્વરૂપ ઉપર કંઈ શોભતાં હશે? કેવી અનેરી ભાતથી આ નટવરે બીભત્સ રસને પ્રકટ કરી દેખાડ્યો!

અમુક યોગીજનો પણ ત્યાં જઈ ચઢ્યાં હતા. તેમનો પણ આર્થિક સ્વભાવ હતો. ભગવાનમાં તેમનો ભાવ સાત્વિક-સાત્વિક હતો, તેથી તે સ્વભાવને અનુરૂપ ભગવાનનાં દર્શન તેમને થયાં. પોતાના યોગાભ્યાસની ધ્યાન-ધારણા-સમાધિની વિદ્યાથી જેમ મૂર્તિઉપર તેઓ પોતાના ચિત્તને એકાગ્ર કરવા નિરન્તર મથામણ કરતા રહેતા હતા તે મૂર્તિ જાણે આજે હૃદયની બહાર પ્રકટ થઈ ગઈ ન હોય એવું યોગીઓને લાગ્યું. એટલે જે યોગસાધનાના યમ-નિયમોના ઉપાયોથી એમણે જગતની દરેક વસ્તુમાં વિરક્તિ કેળવેલી હતી તે યોગસાધનોમાં પણ આજે આ મૂર્તિમાં શાન્તરસને જોઈને અનુરક્તિ લાગુ થઈ ગઈ!

રાજવીઓમાં જે વૃષ્ણિઓ હતા, જેમના કુલમાં ભગવાન અવતર્યા હતા, તેઓ ગુણાતીત સ્વભાવના હતા. અર્થાત્, તેઓ તામસ રાજસ કે સાત્વિક ન હોવાથી આ ગુણોથી ઉપર ઉઠેલા ભાવવાળા હતા તેથી તેમને તેમના સ્વભાવને અનુરૂપ ભગવાનનાં દર્શન કરતાં નિર્ગુણા-ભક્તિનો હૃદયમાં આવિર્ભાવ થયો. તેમને ભગવાન કેવળ પરદેવતા જ લાગ્યા!

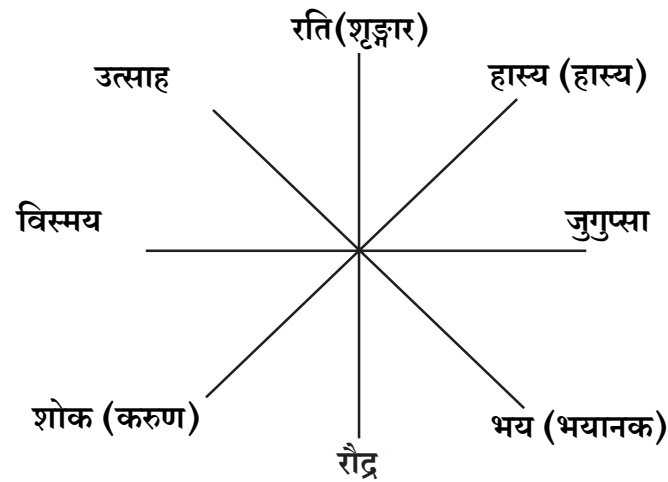
ભક્તિ પણ ૧૦ મો રસ છે. તે લૌકિક કે પ્રાકૃત ગુણોથી પ્રકટ થતો રસ નથી. આઠ રસો, શૃંગારથી બીભત્સ સુધીના, લૌકિક અને પ્રકૃતિ માં રહેલા સાત્વિક, રાજસ અને તામસ ભાવોની વિવિધ મેળવણીથી ઘડાયેલા રસો છે. તેવા બધા જ પ્રાકૃત ભાવો જ્ઞાનયોગથી બાળી નાખતાં અભાવમાં ફેરવાઈ જાય છે. એટલે શાન્ત રસનો આવિર્ભાવ થાય છે. ભક્તિ નથી સર્વ લૌકિક રસોનો અભાવ એટલે કે શાન્ત રસ

અથવા નથી લૌકિક રસમાંનો કોઈ એક રસ. જે હૃદયમાં પ્રાકૃત ગુણોના ઉપદ્રવ શાન્ત થઈ જાય, છતાંય આત્મા અને પરમાત્મા ની વચ્ચે રહેલી નિરુપાધિક પ્રીતિ પ્રકટ રહી શક્તી હોય તે હૃદય ભક્તિરસની યમુનાના તટ ઉપર મહાલી શકે છે. ભક્તિ ગુણાતીત હૃદયમાં અક્કરિત, પલ્લવિત, પુષ્પિત અને ફલિત થાય છે. તે સ્નેહ, આસક્તિ, વ્યસન અને સર્વાત્મભાવ ના રૂપોમાં પ્રકટ થાય છે. શાન્તરસયુક્ત હૃદય બ્રહ્મજ્ઞાનની પરાક્રાંતા ઉપર પહોંચીને કદાચ ગુણાતીત થઈ શક્તું હશે; પરન્તુ ભૂમિ ફળદ્રુપ હોવા છતાંયે તેમાં બીજ ન વાવીએ તો જેમ પાક પેદા થતો નથી તેવી રીતે ગુણાતીત હૃદયમાં પણ જે ભગવાન્ પોતાના અનુગ્રહનું બીજ ન વાવે તો ભક્તિરસ ભગવત્સ્નેહરૂપે અક્કરિત થઈ શક્તો નથી. એટલે કેવળ શાન્તરસયુક્ત હૃદય મોટે ભાગે વાવેતર વિનાના ખેતર જેવું હોય છે. જ્યાંથી શાન્તરસની સીમા પૂરી થાય છે ત્યાંથી ભક્તિરસની સીમાની શરૂઆત થાય છે.

આપણે વિવિધ રસોનું પ્રાથમિક વર્ગીકરણ સમજીએ.

શાન્તરસ <=> અશાન્તરસ. આમાં જે અશાન્તરસનો વર્ગ છે તેના ફરીથી આઠ પેટા વિભાગ થાય છે. તે છે: શુક્રાર, હાસ્ય, બીભત્સ, ભયાનક, રૌદ્ર, કરુણ, અદ્ભુત અને વીર રસ. આ વિવિધ રસોના સ્થાયી ભાવો ઉપર નજર કરીએ તો આપણને સમજાશે કે આ આઠેય રસો એકબીજાથી વિપરીત સ્વભાવવાળા છે.

આકૃતિ:- ૧

આઠ રસોના સ્થાયીભાવો પરસ્પર વિપરીત હોવા છતાં તેમનામાં અશાન્તિનો એક સામાન્ય સ્વભાવ રહ્યો છે. શુક્રાર, વીર, હાસ્ય અને અદ્ભુત રસો થી પેદા થતી અશાન્તિ મધુર અશાન્તિ હોય છે, તેથી તે અશાન્તિને સુખદ (Comedy) કહી શકાય. કરુણ, રૌદ્ર, ભયાનક અને બીભત્સ રસ થકી પેદા થતી અશાન્તિ દુઃખદ (Trajedy) હોય છે. શાન્તરસમાં આઠ રસોમાંના કોઈ પણ અશાન્ત ભાવોથી મનમાં પેદા થતી વિષમતાઓ રહી જતી નથી. કરુણ રસનો દુઃખદ શોક, અદ્ભુત અને હાસ્ય રસોના સુખદ વિસ્મય કે હાસ્ય, ભયાનકમાં અનુભવાતો ચિન્તાજનક ભય, રૌદ્ર રસમાં પ્રકટ થતો રોષ કે દ્વેષ, શુક્રાર રસમાં જણાતો રાગ અને વીર રસમાં શત્રુને પરાજિત કરવાની ઈચ્છાથી ઉદ્ભવેલો ઉત્સાહ શાન્તરસમાં રહેતો નથી. એટલે ‘શાન્તરસ’ શબ્દ હકારાત્મક હોવા છતાં તેનો સ્થાયીભાવ નિર્વેદ નકારાત્મક હોય છે. તેવી જ રીતે, અશાન્તરસોને ‘અશાન્ત’ કહીએ ત્યારે ‘અશાન્ત’ શબ્દ નકારાત્મક હોવા છતાં તેના વિવિધ ભાવો હકારાત્મક હોય છે.

ન યત્ર દુઃખં ન સુખં ન ચિન્તા ન દ્વેષરાગૌ ન ચ કાચિદિચ્છા ।

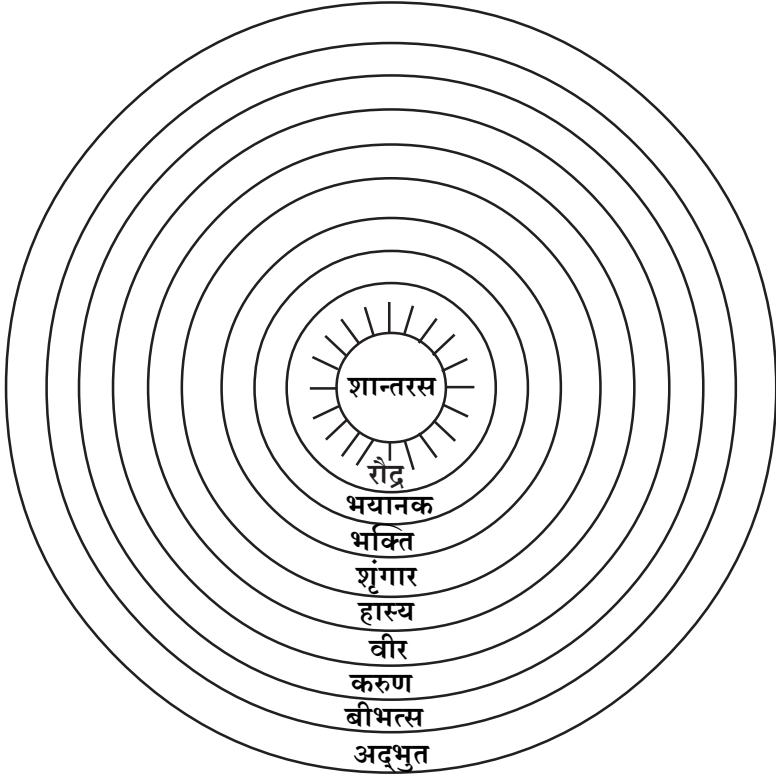
રસઃ સઃ શાન્તો કથિતો મુનીન્દ્રેઃ સર્વેષુ ભાવેષુ સમપ્રમાણઃ ॥

અર્થાત્, સાધારણ લૌકિક દષ્ટિથી જોવા જતાં શાન્ત રસના રસિકમાં અને અરસિકમાં તફાવત કરવો એ જરા કઠણ કામ છે. આત્મજ્ઞાનીના નિજાનન્દ અને અક્ષરબ્રહ્મ - જ્ઞાનીને મળતા બ્રહ્માનન્દ થી અપરિચિત માણસ વાસ્તવિક રીતે શાન્ત રસની પૂરેપૂરી મજા માણી શક્તો નથી.

શાન્ત રસમાં રહેલી મસ્તી અતિશય સૂક્ષ્મ, અમૂર્ત, અમૃત, સ્થાયી અને અવ્યક્ત હોય છે. જ્યારે બીજા આઠ રસોમાં રહેલી મસ્તી સ્થૂળ, મૂર્ત, મર્ત્ય, યાચી અને વ્યક્ત હોય છે: “દ્વે વાવ બ્રહ્મણો રૂપે મૂર્ત ચૈવામૂર્ત ચ, મર્ત્ય ચ અમૃતં ચ, સ્થિતં ચ યચ્ચ, સચ્ચ ત્યચ્ચ”. તેથી શાન્તરસમાં જ્યાં અદ્વૈતભાવની પ્રમુખતા હોય છે ત્યાં અન્ય આઠ રસોમાં દ્વૈતભાવની પ્રમુખતા હોય છે. સાગરના પેટાળમાં સમભવે તેવી સ્થિરતા શાન્ત રસમાં રહેલી હોય છે. જ્યારે સાગરની સપાટી ઉપર ઊઠતી ચગ્ચળ લહેરો જેવી અસ્થિરતા બીજા આઠ રસોમાં રહેલી છે. આધુનિક જ્યોતિર્વિજ્ઞાન (Astronomy) માં સૂર્યની જેવી કેન્દ્રીય સ્થિતિ માન્ય કરવામાં આવી છે તેવી રીતે, શાન્ત રસ બધા રસોના કેન્દ્રમાં સ્થિત છે. જેમ સૂર્યપિણ્ડની ચોમેર નવ ગ્રહો પરિભ્રમણ કરે છે તેમ બીજા નવ રસો શાન્તરસની ચોમેર ભમે

છે. તેથી દરેક રસના ચરમોત્કર્ષ (Climex) માં એક અવ્યક્ત શાન્તિ મળે છે. સૌરમાણ્ડળની માફક શાન્તરસને કેન્દ્રમાં રાખીને પરિક્રમા કરતા નવ રસોને નીચેની આકૃતિદ્વારા સમજી શકાય છે.

આકૃતિ ૨.

નવ ગ્રહો પૈકી પોતાના સૌર પરિવારને જાણી અને માણી શકે તેવી જીવસૃષ્ટિ કેવળ પૃથ્વી ઉપર સમ્ભવિત છે. એનું કારણ એ છે કે જે ગ્રહો પૃથ્વી કરતાં સૂર્યની વધારે નિકટ છે, જેમકે બુધ અને શુક્ર, તેમની સપાટી ઉપર તાપમાન એટલું બધું હોય છે કે જીવનની સમ્ભાવના બળી જતી હોય છે. તેવી રીતે, જે ગ્રહો પૃથ્વી કરતાં સૂર્યથી વધુ દૂર છે તે ગ્રહો ઉપર પૃથ્વી જેવા જીવનની સમ્ભાવના ઠંડી પડી

જતી હોય છે.

આ ઉદાહરણથી એમ સમજવું જોઈએ કે ભક્તિરસ થકી રસ પરિવારના પ્રત્યેક ભાવો કે લાગણીઓ ને જાણી અને માણી શકાય છે; પરન્તુ ભક્તભાવોચિત દ્વૈતથી આપણું હૃદય ભયભીત કે ક્રોધિત થઈને શાન્તરસ તરફ ઢળવા જશે તો શાન્તરસને માણી શકવાની શક્યતાઓ પણ ઓછી થવા માંડશે. રસને માણવાનું સામર્થ્ય ઘટતાં તાપમાન વધશે. જે ભક્તરસોચિત દ્વૈતભાવ કરતાં વધુ દ્વૈત તરફ, અર્થાત્ શુદ્ધાર, હાસ્ય કે વીર રસ વગેરેના દ્વૈતો તરફ, આપણું હૃદય ઢળવા માંડશે તો રસભાવોને માણવાની શક્યતાઓ ધીમે - ધીમે ઠંડી પડતી જશે. એટલે અન્તે હૃદયમાં અશાન્તિ જ જણાતી હોય છે. ભક્તિરસદ્વારા બધા રસો - ભાવોને માણી શકાય છે, છતાં એ ભક્તિરસ શાન્ત અને અશાન્ત નવે - નવ રસોથી અનેરો અને એકમાત્ર જીવન્ત રસ છે, તેથી તેની સરખામણી સૌરમાણ્ડલમાંની પૃથ્વી સાથે થઈ શકે. તે ન અતિ ઉષ્ણ છે કે ન અતિ શીતલ છે, ન અતિ દ્વૈતઘટિત છે કે ન અતિ અદ્વૈતઘટિત છે.

ભાગવતકારના મત મુજબ આવો રસ વૃષ્ણિ વંશના રાજવીઓએ અનુભવ્યો હતો. “વૃષ્ણીનાં પરદેવતેતિ વિદિતો રક્ષં ગતઃ સાગ્રજઃ”. પરમદેવને રુષ્ટ કરી શકાય છે, પરમદેવથી ભયભીત થઈ શકાય છે, પરમદેવને ભજી શકાય છે, પરમદેવમાં રતિ કેળવી શકાય છે, પરમદેવની સખ્ય ભાવે હાંસી કરી શકાય છે, પરમદેવને યુદ્ધમાં હરાવી શકાય છે, તેનાથી લડ્યા વિના પરાજિત પણ થઈ શકાય છે, પરમદેવને પોતાના વહાલા ગણીને તેની બાબતમાં કરુણાશીલ બની શકાય છે, જે પરમદેવ પોતાનું મલીન - અશુચિરૂપ પ્રકટ કરે તો નિખાલસ પ્રીતિથી તેને સ્વચ્છ - શુદ્ધ બનાવી શકાય છે, પરમદેવના આવા પરમ માહાત્મ્યને જોઈને વિસ્મિત થઈ શકાય છે, પરમદેવને આપણા આત્મામાં નિવાસ કરતો પરમાત્મા માનીને અન્તરાત્મામાં શાન્ત - એકાન્ત ભાવે જોઈ શકાય છે! આવી હોય છે પરમદેવની પરમતા. તેથી જ તે સર્વ રસભાવોનો આલમ્બન બનવા સમર્થ છે; પરન્તુ જે તે પરમદેવને ભૂલીને આપણે આત્મામાં શાન્ત રસભાવને માણવા બેસીશું તો અનાત્મા સાથે પ્રકટ થતા શુદ્ધાર આદિ રસોની વાતોને હૃદય નહિ સમજી શકે, તેમજ આ લૌકિક રસોમાં તલ્લીન બનેલું મન શાન્તરસની મજાને નહિ માણી શકે. આથી શાન્તરસના રસિકો લોકમાં અરસિક જેવા જણાય છે અને લૌકિક રસોના રસિકો જ્ઞાનીઓને પામર લાગતા હોય છે. આમાં કોણ સાચો અને કોણ ખોટો ?

મૂળ મુદ્દાની વાત એ છે કે ઉપનિષદે “**બ્રહ્મ પુચ્છમ્ પ્રતિષ્ઠા**” એવું વચન ઉચ્ચાર્યું એટલે શાન્તરસના રસિકો બ્રહ્મને પરિપૂર્ણતાથી પિછાણ્યા વિના અમૂર્ત, અમૃત, કૂટસ્થ, અવ્યક્ત, નામ - રૂપવિહીન, અદ્વૈત, નિર્ગુણ, નિર્વિશેષ, અક્ષરબ્રહ્મરૂપી પૂંછડાને પકડીને, અન્ધલસ્તિન્યાયે બ્રહ્મના બીજા અક્ષો કે પાસાઓ ને વખોડે છે ! બ્રહ્મલસ્તિની વિશાળતાને જોવા તેઓ સમર્થ હોતા નથી. જેને તેઓ બ્રહ્મ માને છે તે ખોટી વાત નથી, પણ તે સિવાય બીજાને મિથ્યા માને છે તે હકીકતમાં મિથ્યાદષ્ટિ છે.

આ જગતનાટકના નટે જગતમાં આઠ પ્રમુખ રસો વ્યક્ત કર્યા એટલે “**અષ્ટૌ નાટ્યે રસાઃ સ્મૃતાઃ**” ની ભ્રમણા ઊભી થઈ. કેમકે તે પરમ નટે આ સૃષ્ટિના મૂર્ત, મર્ત્ય, અસ્થિર, વ્યક્ત રક્ષમઞ્ય ઉપર આઠ રસોની થોડીક પ્રમુખતા દાખવી છે એટલે બ્રહ્મને ન જાણનારા લૌકિક પામર રસિકોએ અન્ધલસ્તિન્યાયે અમૂર્ત, અમૃત, કૂટસ્થ, અવ્યક્ત પાસામાં અનુભવાતા રસને રસ તરીકે સ્વીકારવામાં વિદ્રોહ કર્યો ! હસ્તિના કોઈ પણ પાસાનો અસ્વીકાર કરવો તે એક નહિ તો બીજી રીતે અન્ધાપાનું જ લક્ષણ છે. તેથી જ ઉપનિષદ્ કહે છે : “**તસ્ય પ્રિયમેવ શિરઃ, મોદો દક્ષિણઃ પક્ષઃ, પ્રમોદ ઉત્તરઃ પક્ષઃ, આનન્દ આત્મા, બ્રહ્મ પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા**”. આ વાક્યથી ઉપનિષદ્ નટવરની સમગ્રતાને જ બિરદાવે છે. “**સર્વકર્મા સર્વકામઃ સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ સર્વમિદમ્**” ભક્તિરસમાં માહાત્મ્ય જ્ઞાનના અંશમાં શાન્ત, રૌદ્ર, ભયાનક વગેરે રસોને આવરી લેવાય છે. તેવી રીતે “**સુદઢ સર્વતોધિક સ્નેહ**”ના અંશમાં શુક્રાર, હાસ્ય, કરુણ, વીર, બીભત્સ અને અદ્ભુત રસોને આવરી લેવાયા છે. “**માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વસ્તુ સુદઢઃ સર્વતોધિકઃ સ્નેહો ભક્તિરિતિ પ્રોક્તઃ**”.

ભક્તિ સિવાયની બીજી ધાર્મિક મનોવૃત્તિઓમાં સ્થૂળમાં સૂક્ષ્મને માણી શકવાનું સામર્થ્ય આપણી ભીતર ભરવાની તાકાત હોય છે ; પણ ભક્તિ એ સૂક્ષ્મને માણવાની કેવળ ધર્મસાધના નથી, ભક્તિ કલા છે. સૂક્ષ્મ, અવ્યક્ત, અમૂર્ત, સર્વવ્યાપી, અનાદિ, અનન્ત એવા પરમાત્માને ભાવની કોતરણીથી સ્થૂળ, વ્યક્ત, મૂર્ત રૂપે દેશકાળમાં ઘડી કાઢવાની કલા એટલે ભક્તિ. બ્રહ્મને ઉપનિષદે રસરૂપે બિરદાવ્યો છે તેથી ભક્તિ એક એવી કલા છે કે જેના દ્વારા બ્રહ્મ રસરૂપે આવિર્ભૂત

થાય છે. ભક્તિરસની મનોવૃત્તિથી બ્રહ્મને માણી, જાણી, મ્હાલી, પિછાણી ને મનગમતા બીબામાં ઢાળી શકાય છે : “**યદ્યદ્ ધિયા ત ઉરુગાય વિભાવયન્તિ તત્તદ્ વપુઃ પ્રણયસે સદ્નુગ્રહાય**”. આથી ભાગવતકાર બીજા રસોની સર્વમાન્ય સૂચિમાં ભક્તિને ઉમેરવા માગે છે. તેનો ગૂઢ હેતુ આપણા જીવનમાં ભક્તિરસને ઉમેરવાનો જ છે !

કૃષ્ણને પરમ દેવતા તરીકે પિછાણો અને જુઓ કે તે નટવર તમારા હૃદયના રક્ષમઞ્યઉપર અને નયનોમાં પણ કેવા અવનવા અને નિતનવાં રૂપોને ધારણ કરીને વિવિધ રસભાવોના મહેરામણ વરસાવવા સમર્થ છે !

મહાપ્રભુ શ્રી વલ્લભાચાર્ય કહે છે :

યદિ શ્રીગોકુલધીશો ધૃતઃ સર્વાત્મના હૃદિ ।

તતઃ કિમપરં બ્રૂહિ ! લૌકિકૈર્ વૈદિકૈરપિ ॥

જો તે નટવર ગોકુલધીશને તમે તમારા હૃદયમાં ધારણ કરવા સમર્થ હો તો મને કહો, શું અલૌકિક શાન્તરસ ભક્તિરસ કરતાં વધુ આલ્લાદક છે ? શું લૌકિક આઠ રસો ભક્તિરસ કરતાં વધુ આલ્લાદક હોઈ શકે ખરા ?

પૂર્ણને માણવાનો રસ તે ભક્તિરસ. તેમાં બીજા બધા જ રસોને પૂર્ણતાથી માણી શકાય છે ! આ હતી આપણી અસલ રસદષ્ટિ !

પ્રસીદતાં મયિ શ્રીમન્નજેશચરણાશ્રયે ।

સ્વામિનૌ વલ્લભાધીશ વિદ્ઢલેશાભિધૌ સદા ॥